

e ítem de aquell se puga/ donar i done, per lo notari davall escrit e/²⁵ per lo regent los llibres de aquell, a les dites/²⁵ parts, una i moltes còpies autèntiques i feaents, per/ a la conservació dels drets de aquells, a càrrech/ i desperes (sic) de qui les dites còpies del dit e present/ acte, capítol o capítols voldrà i demanarà.^{65/5}

Nota/⁶⁶

Els antecedens capítols de població es modifica-/ ren per *escritura* rebuda per dit escrivà Vicent^{67/} Joan Ferrer a ? de ganer del ani 1619, però el/ protocol de este ani no se encontra. Però, per *escritura*/¹⁰ rebuda per Joan Juseph Just, notari de València,^{68/} en 15 de ganer del ani 1623, entre parts de dona/ Ana de Ligni i de Cardona, viuda del marquès de/ Guadalest, tutora i curadora de don Sancho Ruíz/ de Liori, olim don Francisco de Cardona, Almirant de/¹⁵ Aragó, marquès de Guadalest i varonia de Confri-/ des i llochs de aquells, en favor de Alexandre Or-/ duña, cavaller de Guadalest, i Antoni Soler, llau-/ rador de Confrides, arrendant-los el marquesat/ de Guadalest i varonia de Confrides i llochs de/²⁰ aquells, a tems de huit anis, per preu cascun/ ani de 1.436 *lliures*. En la qual *escritura* el primer ca-/ pítol és el següent^{69:/}

I. E primerament, és estat⁷⁰ pac-/ tat, tractat, avengut, transigit i concordat que/ la dita marquesa, en dits noms, arrendarà,²⁶ segons que ab los presents capítols arrenda als/ dits Alexandre Orduña i Antoni Soler lo desús/ dit marquesat de Guadalest i baronia de Confri-/ des i llochs i termes de aquells per tems de huit/⁵ anis, contadors del primer dia del present mes/ de janer del present ani 1623 en avant, ab tots/ los fruits, rendes, regalies de tenda, forn, ostal,/ fleca, taverna, molins, herbages i ab tots els de-/ més emoluments, drets i rendes a senior perta-/¹⁰ nients i devents en dit marquesat de Guada-/ lest, baronia de Confrides i llochs de aquells, ab/ la partició dels fruits, que ha de ser conforme/ los establiments i actes de poblacions i en parti-/ cular conforme lo concordat i consedit ab lo/¹⁵ acte de nova població rebut per Vicent Joan/ Ferrer, notari, a (*blanc*) de Giner 1619, zo és, que/ hagen de sembrar orta i secà conforme en dit/ acte i la partició haga de ser pagant en dit/ cas a la huitena. I si deixaran de observar los/²⁰ vasalls dit tracte, no sembrant en lo secà la/ part que tenen obligació, no puguen en tal cas/ gosar de la millora de la partició, sinó que/ agen de pagar al quint, conforme enans.^{71/}

2. En/²⁵ el/⁷² segon capítol ofereix la marquesa donar/ tres cases per a la recolecció dels fruits/²⁷ als arrendados, una en Benimantell, altra/ en Beniardà i altra en Confrides.^{73/}

65.- A continuació, ratleta fins al marge dret per a inutilitzar l'espai en blanc

66.- El text de la línia 5, entre punts i subratllat, centrat en la caixa d'escritura, fent títol.

67.- Al marge dret, a l'alçada de la línia 7, la nota següent: "*Modificació/ de capítulos*" (subratllada la darrera línia)

68.- Al marge dret, a l'alçada de la línia 10, la nota següent: "*Escritura de arren-/ dam(ien)to*" (subratllada la darrera línia)

69.- A l'extrem de la línia, dues ratletes de tancament. A la línia següent, espai en blanc entre la xifra 1 i l'acomencament del capítol. La xifra 1, subratllada. Aquesta disposició d'espai blanc entre la xifra del capítol i el nombre del capítol subratllat es repeteixen en tots els capítols successius, per la qual cosa no ho tornarem a indicar en els capítols successius.

70.- Al marge dret, a l'alçada de les línies 23 i 24, la nota següent: "*Mejora de la/ partició de/ frutos*" (subratllada la darrera línia)

71.- A continuació, ratleta fins al marge dret per a inutilitzar l'espai en blanc

72.- Al marge esquerre, a l'alçada de la línia 25, la nota següent: "*Casas para/ los granos*" (subratllada la segona línia).

73.- A continuació, ratlla fins al marge dret per a inutilitzar l'espai en blanc

3. En el tercer/ capítol, dóna els molins, almàzera i forns⁷⁴ mo-/⁵ lent, coent i corrent, ab sos aparrells (*sic*) nesesa-/ ris, i que e aprecien al tems de la entrega i/ també finit el arrendament, per a que les mi-/ llores es paguen als arrendadors i les pèrdu-/ es a la marquesa.^{75/10}

4. En el quart capítol, dóna du-/ rant lo present arrendament, als⁷⁶ arrenda-/ dors, la jurisdicció civil, tanta quanta sia me-/ nester i necessària per a la custòdia i cobranza/ de sos fruits, censos, rendes, drets i deutes, que/¹⁵ per rahó de dit arrendament los vasalls, terra-/ tinens i habitants li deuran, per a lo qual se li/ dóna poder per a executar ad aquells e inposar/ les penes que li pareixeran, fent-ne crides pú-/ bliques o manaments. Ab tal que dites penes no/²⁰ exedixquen de seixanta sous en amunt. I si/ els que deuran no tenen béns, o per algun desa-/ cato o per altra cosa feta en perjuí de dits fru-/ its i del dit arrendador, se li dóna jurisdicció per a/ capturar les persones que a dites coses contra-/²⁵ vindran. I que esta juridicció dura un ani i sis/ mesos después de finit lo arrendament, per a/²⁸ que puga cobrar sos deutes.^{77/}

5. En el quint capítol, dóna/ als⁷⁸ arrendador (*sic*) facultad per a donar qualsevols/ llisències per a vendre, baratar, alienar i traspor-/⁵ tar de unes en altres i carregar qualsevols cases/ i terres.^{79/}

74.- Al marge dret, entre les línies 4 i 5, la nota següent: "*Regalias*" (subratllat)

75.- A continuació, ratlla fins al marge dret per a inutilitzar l'espai en blanc

76.- Al marge dret, a l'alçada de la línia 11, la nota següent: "*Jurisdicción*" (subratllat).

77.- A continuació, ratlla fins al marge dret per a inutilitzar l'espai en blanc.

78.- Al marge esquerre, a l'alçada de la línia 3, la nota següent: "*Lisencias*" (subratllat)

79.- A continuació, ratlla fins al marge dret per a inutilitzar l'espai en blanc.

6. En el capítol sis mana que els arrenda-/ dós⁸⁰ cobren de els vasalls quaranta-sis cafisos/ onse barselles un almut i dos quarteronets de/¹⁰ forment i vint-i-cinch cafisos, una barcella, dos/ almuts i tres quarteronets de ordi de llavor que/ té repartida, i que la agen de cobrar cascun ani/ neta, rebedora i en la era, cafís per cafís i bar-/ cella per barcella. Los quals arrendadors tin-/¹⁵ guen obligació en cascun dels anis següents tor-/ nar-la a donar i refrescar-la per a sembrar. I/ dits vasalls tinguen obligació en los següents anis/ a refrescar quarteronet per barcella, per los/ trenchs que haurà en dita llavor.^{81/20}

7. En lo set capí-/ tol⁸² mana que totes les penes, calumnies e clams/ en que seran encorreguts i trobats los vasalls,/ vehins i habitants i altres persones, trobats/ per los guardians, arrendadors o amos de les/²⁵ terres o altres acusadors, se acha de determi-/ nar per les justícies de dits llochs o del Castell,/²⁹ com se acostuma. I determinat pagar, se execute/ per la justícia. I la part que toca al sernior sia/ dels dits arrendadors, ab que aquella no exedix-/ ca de sexanta sous. I si exedirà, lo exsés sia del/⁵ senior, i los dits arrendadors no puguen pendre/ sinó fins en dita suma de seixanta⁸³ sous, ab més/ los danis que en los fruits, per rahó de dit clam,/ los serà causat. I que la declaració de la apela-/ ció o de agravi de la condenació faedora toque/¹⁰ al alcait i procurador de dit marquesat de Gua-/ dalest i Confrides. I la marquesa es reserva la judi-/ catura de dits clams a tot tems que ben vist li/ sia.^{84/}

80.- Al marge dret, a l'alçada de la línia 8, la nota següent: "*Monte de pie-/ dad*" (subratllada la segona línia).

81.- A continuació, ratlla fins al marge dret per a inutilitzar l'espai en blanc.

82.- Al marge esquerre, a l'alçada de la línia 21, la nota següent: "*Penas*" (subratllat)

83.- *Seixanta*, lectura corregida: originalment hom havia escrit *seexanta* (la i escrita sobre la lletra e inicial).

84.- A continuació, ratlla fins al marge dret per a inutilitzar l'espai en blanc

8. En el capítol huit dóna als arrendadors lo/¹⁵ dret de arrendar los bovalars i erbages, ab^{85/} condició que el abastecedor no puga portar més/ de cent caps de bestiar per los bovalàs i or-/ tes, per a evitar lo dani que es fa als llauradors./

9. En/²⁰ el capítol nou parla del carbó, lleña i caza^{86/}, i que el arrendador no pot donar a ningú lli-/ cència per a estes coses. I que el arrendador/ puga tallar les rames i arbres sechs i no/ més avant, i cazar per si.^{87/25}

10. El capítol deu tracta/ del modo de fer els establiments, segons el orde^{88//30} dels capítols de nova població, i que los actes de dits/ establiments los haja de rebre lo notari procu-/ rador de dita marquesa.^{89/}

11. Lo capítol onze mana que/⁵ el⁹⁰ arrendador, ab injunció del procurador de/ la dita marquesa, i no de altra manera, té facul-/ tat per a despedir i llansar al poblador que no/ treballarà ses heretats segons els capítols de/ població.^{91/10}

12.⁹²

13.

14.

85.- Al marge dret, a l'alçada de la línia 15, la nota següent: "Bovalares i/ erbage" (subratllada la segona línia).

86.- Al marge dret, a l'alçada de la línia 20, la nota següent: "Carbón, le-/ ña i caza" (subratllada la segona línia).

87.- A continuació, ratlla fins al marge dret per a inutilitzar l'espai en blanc.

88.- Al marge dret, a l'alçada de la línia 26, la nota següent: "Establecim(ien)tos" (subratllat)

89.- A continuació, ratlla fins al marge dret per a inutilitzar l'espai en blanc.

90.- Al marge esquerre, a l'alçada de la línia 5, la nota següent: "Destierros" (subratllat)

91.- A continuació, ratlla fins al marge dret per a inutilitzar l'espai en blanc.

92.- No es fa cap indicació sobre el contingut dels capítols 12 a 14, dels quals es consignen tan sols els números en la forma habitual, és a dir, subratllats i seguits d'un punt. I després de les xifres 12, 13 i 14, ratlles fins al marge dret per a inutilitzar l'espai en blanc.

15. Lo capítol quinse expresa que la marquesa/ no⁹³ sia tenguda ni obligada als dits arendadors (sic), ni/¹⁵ a sos hereus, a refacció ni refeta alguna per nin-/ gun infortuni de pedra o boira, granís o qual-/ sevol tempestats ni per altres infortunis. I que/ per ells no puguen deixar lo arrendament,/ sinó que lo han de acabar i pagar íntegramen/²⁰ lo preu de aquell. E que fa la dita marquesa/ lo arrendament ab les clàusules, pactes i con-/ dicions ab los quals lo Patriarca, archebisbe de/ València, acostumava arrendar les dos parts/ bisbals ad aquell pertanients en los delmes/²⁵ del present archebisbat de València, i no sense/ aquelles.⁹⁴Sobre els capítols següents, des del 16 fins al 22, tampoc es fa cap indicació sobre el contingut, dels quals es consignen tan sols els números en la mateixa forma que abans als capítols 12 a 14 és a dir, subratllats i seguits d'un punt i fent seguir cadascuna de les xifres 16, 17, 18, 19, 20 21 i 22 de ratlles discontinües fins al marge dret per a inutilitzar l'espai en blanc.⁹¹

16.

17.

18.

19.⁵

20.

21.

22.

93.- Al marge esquerre, a l'alçada de la línia 14, la nota següent: "Condiciones" (subratllat)

94.- A continuació, ratlla fins al marge dret per a inutilitzar l'espai en blanc.

Nota.⁹⁵

I la misma *doña* Anna de Ligní, por *escritura* ante Se-/¹⁰ bastián Borrull, notario de *Valencia*, en 8 de ma-/ yo de 1649, arrendó el marquesado de Guada-/ lest i baronia de Confrides a Luis Juan Blas-/ co, en la que se enquentra el mismo capítulo pri-/ mero, según i conforme queda dicho en la an-/¹⁵ tesedente *escritura*.^{96/}

Se previene que las notas de/ los referidos *escrivanos* paran en *Valencia*./

Por car-/ ta de propio puño i letra de *doña* Ana de Ligní,²⁰ marquesa de Guadalest, su fecha en *Valencia*,/ a 24 de enero de 1625, la que escrivióa Vi-/ cente Juan Ferrer, que estava en Guadalest,/ se ve que el motivo de estar éste en dicha vi-/ lla era a fin de adobarles la partición de fru-/²⁵ tos a los vasallos de este marquesado de Guada-/ lest i a los de Confrides.^{97//32}

De una *escritura* auténtica de establecimiento/ de casas i tierras de este marquesado de Guada-/ lest por don Christóval de Cardona, apoderado/ del marqués de Guadalest, a favor de Christó-/⁵ val Bou, autorizada por Francisco Enguera, no-/ tario, en 30 de setiembre del año 1639, que ín-/ tegramente he leído, he sacado el fracmento/ siguiente:^{98/}

Et cum pacti et conditionibus sequenti-/¹⁰ bus⁹⁹. Et primo¹⁰⁰: Ab pacte i condició que vós i els/ vostres suchcesors in perpetuum en dites pose-/ sions siau tengut¹⁰¹ i obligat a pagar cascun ani/ al dit il·lustre almirant de Aragó, marquès / del present marquesat de

Guadalest, princi-/¹⁵ pal meu, i a sos successors in perpetuum, los cen-/ sos següents: Et primo, en respecte de les de-/ súd dites cases, so és, per la primera del pri-/ mer ítem, vint-i-un sou, dos dinés i mealla. I/ per la segona del segon ítem, huit sous. I per/²⁰ cascun jornal de terra de qualsevol gène-/ ro i espècie que sia, ara sia ferraginal, secà,/ regadiu, montania campa, culta o inculta,/ arborada de qualsevol gènere de arbres o/ viñes, ajeu de pagar i pagueu sis dinés, mo-/²⁵ neda de València, de sens, fadiga i lloisme i/ tot altre plen dret emphiteòtich, segons fur//³³ de València, cascun ani, pagadors en lo dia i fes-/ ta de Nostra Seniora del mes de agost.

Item, ab^{102/} pacte i condició que, además dels censos desús/ dits, siau tengut i obligat vós i los vostres such-/⁵ cesors, in perpetuum, a pagar cascun ani/ al dit mon principal, de qualsevols fruits i es-/ plets que en les terres ferreginals, ortes de re-/ gadiu o secà, plantat o no plantat o qualse-/ vol gènere de terres que sien, la huitena part/¹⁰ del gènere de fruits, ara sien grans, renda de/ arbres et aliis. En esta forma: que deduït i/ pagat primerament del montó comú del-/ mes i primisia, del restant que sobrarà en/ dit montó tinga lo dit meu principal, de/¹⁵ huit mesures, una, restant set mesures a la/ part vostra. I així mateix, siau tengut i obli-/ gat a pagar cascun ani en la collita en les/ eres una sàrria de palla de forment per/ lo dret de palla. I fent-ho de altra manera/²⁰ e deixant de pagar dits cens i responsions/ anuals, encorregau en pena de seixanta/ sous per cascuna vegada.

95.- El text de la línia 8, entre punts i subratllat, centrat en la caixa d'escritura, fent títol.

96.- A continuació, ratlla fins al marge dret per a inutilitzar l'espai en blanc.

97.- A continuació, ratlla fins al marge dret per a inutilitzar l'espai en blanc.

98.- Després d'aquesta paraula, dues ratlletes de tancament.

99.- Al marge dret, a l'alçada de la línia 10, la nota següent: "*Mejora de la/ partición de/ frutos*" (subratllada la tercera línia).

100.- El text de la clàusula llatina, subratllat.

101.- *tingut*, lectura corregida: originalment hom havia escrit *tinguts* (ratllada la s final).

102.- Al marge dret, a l'alçada de les línies 2 i 3, la nota següent: "*Fruitos a la/ 8ª parte*" (subratllada la segona línia).

Item, ab pacte i con-/ dició que, deixant de procurar i cultivar a ús/ i costum de llaurador qualssevols de dites po-/²⁵ sessions per tems de dos anys continous, encon-/ tinent, pasats aquells, la dita terra, que//³⁴ així es trobarà inculta, sia de la senioria, con-/ solidant, com ab tot efecte resten consolidades,/ la útil i la directa, sens altra solemnitat. I/ que ipso facto puga lo senior i principal meu/⁵ i los seus succesors establir la tal terra de/ nou a qui li pareixerà, i fer-ne de ella a sa/ voluntat.

Item, ab pacte i condició que vós ni/ els vostres suchcesors en dites posesions esta-/ blides no pugau regonèixer ni apelar a al-/¹⁰ tre senior directe ni patró, sinó tan solament/ al dit mon principal i a sos suchcesors, sots pe-/ na de comís.

Item, ab pacte i condició que lo/ present establiment fas i entench fer sens/ apartar-me en res ni per res dels actes de ca-/¹⁵ pitulacions i concòrdies de les poblacions de dit/ Marquesat i baronies fets entre el[s] il·lustres/ marquesos i els vasalls, rebuts per Vicent/ Joan Ferrer, que note en diversos calanda-/ ris. Ni se entenga derogar aquells, ans bé, a/²⁰ tota e major corroboració i validitat de¹⁰³/ aquells.¹⁰⁴/

Nota.¹⁰⁵

De lo antedecente se halla cómo se mejoró/ la partición entre el marqués i vasallos. I/ según ésta i no conforme los capítulos de nue-/ va población se deve pagar en todo el térmi-//³⁵ no de Guadalest i Confrides de las tierras te-/ nidas a partición de frutos sólo la octava/ parte.¹⁰⁶//

¹⁰³.- Ratllat a continuació: *qja*.

¹⁰⁴.- A continuació, ratlla fins al marge dret per a inutilitzar l'espai en blanc.

¹⁰⁵.- El text de la línia 22, entre punts i subratllat, centrat en la caixa d'escriptura, fent títol.

¹⁰⁶.- A continuació, ratlla fins al marge dret per a inutilitzar l'espai en blanc.

les deux parts

avec justice

182
signe des

la grande

de fer y orer

que ting
nia

12060

12

12

7.
Estudis

parts que
justicia
desarrollo
orden

7.1

Estudi lingüístic de la Carta de població (1611) i del Llibre d'establiments (1612) de la Vall de Guadalest. El lèxic i la fraseologia

Josep Martines

Universitat d'Alacant

Institut d'Estudis Catalans

Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana

Introducció¹

Reconstruir la llengua del passat i descriure el camí que aquesta pot haver seguit fins al present és el gran objectiu de la lingüística diacrònica o històrica; i per a aconseguir-ho, l'estudi dels textos és un mitjà fonamental. Certament, es fa difícil d'arribar a descriure amb exactitud com devia parlar una comunitat humana amb la sola ajuda del buidatge de textos. S'ha reflexionat i s'ha publicat molt sobre aquesta qüestió; en síntesi: l'escriptura sol exigir un exercici de formalització que l'allunya de l'oralitat, amb graus diferents segons els tipus de textos i la situació comunicativa. Per això, cal recórrer a altres instruments de referència; per exemple, la comparança entre els parlars vius i els testimonis documentals: molt sovint certes pronúncies, paraules o construccions que s'han conservat arredossades en la parla d'una determinada comarca, en una dita popular o en un topònim enllacen amb estadis evolutius de la llengua reflectits pels textos antics. A més, cal disposar, com a mitjà de contrast i de contextualització, d'un corpus documental variat quant a la cronologia, a la tipologia i el grau de formalitat i a la procedència geogràfica.

1.- Aquest estudi s'ha dut a terme dins els projectes de recerca: "Constitució d'un corpus textual per a una gramàtica del català antic" (IEC, ref.: IVITRA-IEC/PT2009-S0406-MARTINES01); "DIGICOTRACAM (Programa PROMETEO per a 'Grupos de Investigación en I+D de excelencia')" (GV, ref.: PROMETEO-2009-042); i "Gramàtica del Catalán Antiguo" (MICINN, ref.: FFI2009-13065 (Subprograma FILO)).

Els documents que ens ocuparan ací, la *Carta de població* (1611) i el *Llibre d'establiments* (1612) de la Vall de Guadalest, pertanyen al registre juridicoadministratiu. Per fortuna, la nostra llengua compta amb una llarguíssima tradició dins aquest registre: com és ben sabut, es remunta als primers testimonis escrits en un romànic que progressivament s'allunyava del llatí i que podem ja identificar com a català (c. s. ix-x). No es va interrompre, almenys formalment, fins al s. xviii amb la imposició del castellà, després de la Guerra de Successió; actualment hi ha en marxa un procés de recuperació i d'actualització d'aqueixa tradició gràcies a la difusió de la llengua als àmbits de la justícia i de l'administració, certament amb un ritme i una intensitat diferents segons els territoris.

Són molt diversos els tipus de documents que s'inclouen dins el registre juridicoadministratiu. A la vora de textos d'un grau de formalitat elevat (p. ex., els privilegis; cf. Martines 2004), n'hi ha que s'acosten molt a l'oralitat; els més aproximats poden ser els fragments dels llibres de processos que reporten les declaracions dels testimonis als judicis, de manera més o menys directa i fidel. Les cartes de població i els llibres d'establiments, atès que tenen un àmbit d'actuació local (Gil Olcina 1979: 18; Casanova 1983: 73; Martí 1995), solen incloure elements que devien connectar amb la manera de parlar de les poblacions on es redactaven i, no ho oblidem, a qui anaven destinats; això no lleva que seguisquen, sobretot les cartes de població, una estructura fixada amb indubtables elements característics de formalismes juridicoadministratiu i del model de llengua escrita de referència (o estàndard, en termes contemporanis).

L'edat moderna és un període de molt d'interès en la història de la llengua i del país. En essència, des de darreries del s. xvi, el context polític, econòmic i cultural va afavorir el contacte amb el castellà i la progressiva imposició d'aquesta llengua, sobretot en els contextos més formals. En terres valencianes, l'expulsió dels moriscos i el repoblament posterior, fets dins els quals cal situar la *Carta de població* (1611) i el *Llibre d'establiments* (1612) de la Vall de Guadalest que ací estudiem, tingueren conseqüències sociolingüístiques diferents segons els territoris. Així, en aquesta Vall i a la resta de la Marina o a la veïna Marina Alta, van representar un reforçament demogràfic de la situació de la llengua amb l'arribada majoritària de pobladors del mateix Regne de València i de les Illes Balears; en canvi, al Baix Segura i a llocs com ara Asp, Monfort o Elda, el buit demogràfic es va cobrir amb població castellanoparlant de Múrcia i de la Manxa.²

Comencem a disposar d'estudis importants sobre la situació sociolingüística d'aquell període i sobre l'evolució de la llengua, especialment al País Valencià; ens manca encara un estudi de plantejament global que descriga aquesta evolució.³

Ací pararem atenció exclusivament sobre el lèxic i la fraseologia de dos documents de molt d'interès. Tots dos són diferents en estructura i en grau de formalitat. La *Carta de població* (1611) inclou, amb un estil més acurat, el contracte que es signa entre el senyor, el marquès de Guadalest, i els nous pobladors de la Vall, arribats

2.- Cf. una visió de conjunt a Ferrando & Nicolás (2011, cap. v i vi) i la bibliografia que s'hi cita; per a la qüestió de l'expulsió dels moriscos i les conseqüències lingüístiques i sociolingüístiques, cf., Torres (1969), Reglà (1974, 1993), Lapeyre (1986), Ciscar (1993); Epalza (1994²), Climent (2009), Costa (1977), Montoya (1983), Colomina (1985, 1986), Mas & Monjo (2002), Beltran (2005).

3.- Cf., p. ex., Montoya (1983), Cano (1995), Segarra (1997), Martí (1991, 1994b, 1995, 1997, 2007), Pitarch (2000).

ací, com avançàvem, per omplir el gran buit demogràfic generat per l'expulsió dels moriscos dos anys abans (1609); la *Carta de població* inclou un preàmbul i una cloenda en llatí, una relació dels pobladors i l'exposició detallada de les condicions a què aquests se sotmetien dins una relació de vassallatge amb el senyor. El *Llibre d'establiments* (1612) és, fonamentalment, una llista en què consten els noms dels pobladors, els béns que se'ls estableixen (cases, parcel·les, corrals) i la localització d'aquests dins la Vall; hi ha alguna nota, de redacció prou descurada i informal i de molt d'interès, sobre les dificultats de poblar certs llocs.

Atès l'objectiu i el contingut, aquests documents són especialment útils per a l'estudi del vocabulari, de la fraseologia i de l'onomàstica (noms de lloc i de persona). Per motius d'espai, deixarem per a una altra ocasió aquest darrer aspecte, i ens centrarem en els dos primers. A més de l'estudi del material lèxic i fraseològic d'aquest textos, confiem que el lector dels documents trobarà en els nostres fulls ajuda per a interpretar-los millor.

Lèxic i fraseologia

En general, es distingeixen dos gran tipus de materials lèxics i fraseològics en aquesta documentació, que, cal remarca-ho, no convé percebre com a blocs tancats i separats, perquè sovint hi ha transvasaments d'elements de l'un a l'altre; a grans trets: el vocabulari i la fraseologia més propis del llenguatge juridicoadministratiu i els més propis de la llengua comuna.

I. Terminologia juridicoadministrativa

I.I. Com calia esperar, són freqüents ací els elements característics del llenguatge juridicoadministratiu. Les reiteracions són un tret estilístic d'aquest registre. Es tracta de parells d'expressions (mots o construccions) parcialment sinònimes que serveixen per a precisar, matisar o emfasitzar el concepte expressat. Al capdavant, és un recurs lligat al grau de formalitat propi de molts estils de la llengua escrita: la *variatio synonymica* sovinteja en l'escriptura medieval i posterior, en català i en llatí (Colón 1980: 62, 2002: 143; Wittlin 1991; Martines 2004).⁴ N'apleguem tot seguit una mostra extreta de la *Carta de població*.

[1] prestant [...] los sacrament y homenatge de fidelitat acostumat, en tant quant per furs y privilegis del present Regne et alias és *concedit y permés* (95r)⁵

4.- Cf., dins els fragments en llatí de la mateixa *Carta de població*: «Promittentes atque jurantes ad Dominum Deum et [...]», «omnes junti et congregati in aula castri de Guadalest de voluntate et comissione dicti don Christophori de Cardona», «habens in et cum dicto procuratoris instrumento plenum posse infrascripta et alia faciendi et firmandi prout in ipso continetur», «lectis et publicatis a prima eorum linea usque ad ultimam inclusive», 91rv, 92r, 110r); v. també la nota següent.

5.- Els números que hi ha entre parèntesi corresponen al foli (v 'verso', r 'recto') del manuscrit de la *Carta de població* en què apareix el fragment reproduït; si es tracta del *Llibre d'establiments*, s'hi afegeix l'abreviació *Est*. Si hi ha més d'una ocurrència d'un determinat fet lingüístic, separem aquests números de foli amb una coma; després del punt i coma que a voltes s'introdueix després de les primeres atestacions (o de les considerades més il·lustratives), hi ha el número del foli dels exemples no reproduïts ací. Introduïm *pàssim* quan es tracta de fenòmens molt freqüents en aquests documents.

- [2] Y així se haja de *observar y guardar* en qualsevol altres oficials (95v)
- [3] Y huy, per pacte, *se nomenaran y possaran* los dits oficials en los llochs de Benimantell y Beniardà respective (96r)
- [4] causes, així civils com criminals que's *tractaran y portaran davant* de dits procurador, alcayt y justícies (96v)
- [5] les *parts y portions* que a dit procurador li *parexerà y ben vist li serà* (97v)
- [6] los dits vasalls y nous pobladors de dits llochs *sien tenguts y obligats* [...] a conservar les cases y terres (98r i pàssim)
- [7] sien tenguts y obligats [...] *a bé millorar y en res no deteriorar* aquelles <cases, terres, etc.> (98r)
- [8] lo dit senyor marquès y sos successor[s] los puguen *compel·lir y obligar* a tornar a fer residència personal en aquells (98v)
- [9] De tal manera que si ab *sa casa y família* estarà un mes fora de dits llochs [...] (98v)
- [10] Del que restarà franch del dit montó, hajen de *donar y pagar* de cada cinch caffiços o barcelles (100v)
- [11] cases, terres [...] les quals *vol y entén* concedir (102v)
- [12] sien tenguts a fer tot allò que los *bons y verdaders* emphiteotes [...] són tenguts a fer (103r)
- [13] Y que per *rahó y causa* de la *pocessió y domini* de dites cases y terres (103r)
- [14] traure a vendre a la plaça del mercat aquell mateix dia les vitualles que *voldran y los parexerà* (104v)
- [15] que en la present carta de població tant solament *se entenga y comprega* haver donat lo dit senyor [...] les terres, cases, heretats y pocessions que per lo dit don Christòphol de Cardona, [...] seran *senyalades y especificades* en los establiments fahedors (106v)
- [16] puguen tenir los bestiaris llanar y cabriu que cascú *voldrà y li parexerà* thenir (107v)
- [17] Y lo mateix *se entenga y guarde* en les colmenes que dits vasalls tendran (107v)
- [18] les coses que per aquell seran *provehides y manades* per a la bona administració de justícia (108r)
- [19] Li serà *lícit y permés* poder imposar <penes> (108v)
- [20] sa roba y que aquella estiga *guardada y conservada* (109r)
- [21] altres clàusules *necessàries y oportunes* (109v)
- [22] dita ordinació se execute *fent-ne fer y publicar* públiques crides (109v)
- A voltes es tracta de parells de variants morfològiques. Les parelles de variants verbals remarquen l'efectiva realització d'un acció o la continuïtat en la prestació d'un servei o en l'aplicació d'una norma; al seu torn, les parelles formades per un mateix mot en singular i en plural pretenen de cobrir la possibilitat que hi pugua haver més d'un jutge, d'un forn, d'un molí, etc. afectats per la mesura legal a què es fa referència.
- [23] los *han acostumat de prestar y han prestat* <los sagrament y homenatge> los vasalls que per temps passat (94v)
- [24] aquells *han tostemps tengut y acostumat tenir y exercir* en los dits llochs del dit marquesat de Guadalest (94v-95r)
- [25] <aquella jurisdicció> *han tostemps tengut y acostumat tenir* (95r)
- [26] *haja de nomenar y nomene* justícia y jurats (95v)
- [27] *Reservant-se com se reserva* lo dit don Christòphol [...] poder-se assumir y evocar la connexença de qualsevol causes (96v)

[28] *haja de venir y vinga a càrrech [...]*
dels littigants (97r)

[29] han de *pagar y paguen* cascun any a
rahó de sis dinés per cada jornal de terra o
caffiçada (99v, 100rv, 101rv)

[30] pobladors y vasalls que ara són y per temps
seran de dits llochs del dit marquesat de Guadalest
y bon govern de aquells in infinitum (108rv)

[31] de nomenar *jutge o jutges* perits en
drets (97r; 108v)

[32] coure en lo *for* o *forns* de dits llochs (103v)

[33] anar a moldre al *molí y molins* del
senyor (103v)

[34] tenir mercat en la *plaça o places* (104v)

[35] lo tender qui tendrà arrendada la *tenda o*
tendes dels dits llochs (104v)

[36] la llenya que cascun vasall haurà de
menester [...] puga fer en la *montanya o*
montanyes del dit marquesat (107r)

Afecta també les preposicions:

[37] Capítols fets, fermats, pactats, transigits y
concordats *per y entre* los dits don Christòphol
de Cardona [...] de una part, y Joan Llorca,
Joan Torrosella [...] de part altra, *en e sobre* la
població y partició dels fruyts que lo dit don
Christòphol de Cardona (93r-94r; 94v i pàssim)

[38] *en e sobre* la població y partició dels
fruyts (94r)

Se'n poden arribar a aplegar més d'un parell, de
sinònims, en una mateixa seqüència, sobretot
en contextos de caràcter més formulari.⁶

[39] Capítols *fets, fermats, pactats, transigits*
y *concordats* per [...] (93r)

[40] és estat *pactat, clos, avengut, transigit y*
concordat per (94v i pàssim)

[41] *conexent, provehint y declarant* en les
causes que davant de aquells se tractaran (96v)

[42] se reserva facultat per a *repartir, stablir*
y *donar* totes les cases, terres, heretats
y pcessions entre los dessús dits nous
pobladors (97v)

[43] tinga llibera facultat de poder *fer, provehir*
y *manar* se facen y publiquen qualsevol *crides,*
prohibicions, provisions y manaments que-
facen, obtemperen, guarden y observen les
coses que per aquell seran *provehides y*
manades per a la bona administració de *justicia,*
pau, quietut y seguretat de les persones y béns
dels *pobladors y vasalls* (108rv)

N'hi ha que han arribat a constituir veritables
fraseologismes, algun encara en ús; cf. les
aplegades més avall.

Bé per tradició que es remunta a l'ús exclusiu
del llatí en aquesta mena de documents bé
per incorporació més tardana, són abundosos
ací els cultismes; acostuma a tractar-se de
vocables específics que assegurin la precisió
exigida pel context comunicatiu. Aquests
termes poden aparèixer bé tot sols o bé
acompanyats d'un sinònim parcial que els
fa més entenedors, d'acord amb la *variatio*
synonymica adés ressenyada; el sinònim és
sovint d'abast semàntic més general i propi de
la llengua comuna.

6.- V. dins els fragments en llatí de la mateixa *Carta de població*: «fuerunt et sunt inter nos dictas partes, pacto speciali solemnique stipulatione interveniente inhita conventa, pactata [et] concordata» o «datis et per nos recte perceptis laudamus, aprobamus rattificamus et confirmamus omnia et singula in dictis et preinsertis capitulis» (92v, 110r).

apel·lar, recórrer («los dits vasalls y nous pobladors ne puxen *appel·lar* ni *recórrer* a altre jutge algú, sinó davant lo senyor de dits llochs y marquesat», 108v)

comissar, llevar («y no fent-ho ni obeynt a dits manaments los puga *comisar* les dites cases y terres» i «y recusant-ho de fer, *ipso facto*, los puga *comisar* y *llevar* les tals cases y terres», 98r i 99r)

compel·lir, obligar («si ab sa casa y família estarà un mes fora de dits llochs, lo dit senyor marquès y sos successors los puguen *compel·lir* y *obligar* a tornar a fer sa residència personal en aquells», 98v)⁷

cultivar, conrear («tinguen obligació de *conrear*, *cultivar* y *procurar* a ús y costum de bon llaurador», 98r)

derrenclir, deixar («los dits nous pobladors y vassalls no puguen [...] ni *deixar* ni *derrenclir* aquelles <possessions> sens llicència del dit senyor», 98v)

domicili, capmajor («fer sa residència personal en dits llochs y marquesat de Guadalest y tenir en aquells son *domicili* y *capmajor*», 98v)

obtemperar, fer, guardar, observar («que es *facen*, *obtemperen*, *guarden* y *observen* les coses que per aquell seran provehides y manades», 108r)

solució, paga («per a asentar la *solució* y *paga* dels dits censals y respensions», 105v)

7.- V. dins els fragments en llatí de la mateixa *Carta de població*: «compelli seu etiam fortiani possimus» (110v).

I.2. A més, cal reportar ací ni que siga una tria de la llarga sèrie d'elements lèxics, de bon principi termes propis d'aquesta mena de documents, vinculats amb conceptes legals, amb funcions i càrrecs administratius, impostos, etc. N'hi ha que devien ser d'ús quotidià en el llenguatge corrent de llavors i que han romàs en la memòria o en la competència activa dels parlants contemporanis; fins i tot, en trobem de conservats en la toponímia o en fraseologismes, amb evolucions semàntiques d'interès. N'apleguem una mostra dels que poden tenir un interès lexicogràfic més gran; per estalvi d'espai, només es dona la definició d'aquells termes que es poden considerar ara menys corrents o més específics del llenguatge juridicoadministratiu de l'època.⁸

administració de justícia 'acte de proveir o aplicar a algú les lleis' v. *justícia* b)

administrar justícia 'proveir o aplicar a algú les lleis' *justícia* b)

adquiridor, var. adqueridor («conservar les cases y terres que se'ls establiran a ús y costum de bon *adqueridor*» i «los dits vasalls y nous *adqueridors* de dites cases y heretats sien tenguts y obligats a fer tot lo dessus dit y tot allò que un bon emphiteota és tengut y obligat a fer», 98r i 103r)

8.- Cada article d'aquesta llista i de les següents s'obri amb un lema ajustat a una grafia normalitzada. Per estalvi d'espai, només se n'afegeix la definició en els casos en què s'ha considerat més necessari; les definicions, si no se'n diu una altra cosa, són preses del DCVB, del DIEC2, de l'ECat o dels Furs; en algun cas provenen d'altres fonts, que ja s'indiquen al lloc corresponent. Quan un mateix mot pren diverses accepcions, aquestes es distingeixen amb lletres (a), (b), etc.). Es marquen amb el signe + les paraules, les variants o els sentits que no apareixen enregistrats al DCVB o al DECat. S'hi afegeixen comentaris a alguns mots d'interès (específics o comuns). Vegeu també les indicacions expressades a la nota 5.

alcait 'governador encarregat de la custòdia i règim d'un castell' («nomenen un notari scrivà de la cort del *alcayt*», 96v)

alienació 'acte de transmetre a un altre la propietat d'una cosa, per donació, venda o d'altra manera' («del dret de lluyisme en cas de venda o de qualsevol altra *alienació* y de fadiga y de tot altre plen dret emphiteòtich», 102v)

alienar 'transmetre a altri la propietat d'alguna cosa, per donació, venda o altra manera' («los dits nous pobladors y vassalls no puguen vendre, *alienar* ni transportar les cases, terres, [...]», 98rv)

apel·lació 'recurs judicial que la part que no està d'acord amb la decisió d'un jutge o tribunal interposa davant un jutge o tribunal superior per tal que aquest resolga de bell nou sobre l'afer' v. *grau* (*grau d'apel·lació*)

apel·lar («los dits vasalls y nous pobladors ne puixen *apel·lar* ni *recórrer* a altre jutge algú, sinó davant lo senyor de dits llochs y marquesat», 108v)

apreciar 'posar preu' («A saber és, que se *apreciarà* la casa per dos persones nomenadores per les parts y valent la tal casa cent lliures, pagarà per cens annuatim quaranta sous», 99v)

assentar 'posar per escrit, anotar' («son jutge comisari que huy està en la ciutat de València per a *asentar* la solució y paga dels dits censals y responsions», 105v)

assessor («Les quals ordinacions estiguen continuades en la cort, en poder del *assessor* y scrivà de dits llochs y marquesat de Guadalest», 109v)

assumir 'prendre per a si, a compte seu', *assumir la coneixença* 'reclamar el pas d'un procés d'una jurisdicció a una altra' («Reservant-se com se reserva lo dit don Christòphol, en dit nom, per a si y als seus in perpetuum, poder-se *assumir* y evocar la coneixença de qualsevol causes, així civils com criminals», 96v)

avassallament (94v marge) v. *vassallatge*

avassallar 'fer-se vassall' («altres qualsevol persones que per temps vendran a poblar, avehynar-se o *avasallar*-se en dits llochs e marquesat de Guadalest [...] se hajen de *avasallar* en los dits llochs», 94v)

aveïnar 'fer-se veí o domiciliat oficialment en una localitat' v. *avassallar*

ban 'orde o prohibició feta sots amenaça de càstig als infractors' («ordenar unes constitucions y ordinacions, les quals estiguen continuades en un llibre, en respecte dels *bans*, danys y clams dels bestiers», 109r)

capbrevar 'posar en un capbreu'⁹ («Y que tostemps que a dit senyor marquès o a sos successors los parexerà, los puga fer *capbrevar* y mostrar los títols de sa pcessió», 103r)

capítol 'articulat d'una estipulació' («*Capítols* fets, fermats, pactats, transigits y concordats [...]», 93r i pàssim)

capitulació 'sèrie de capítols o clàusules d'un pacte o conveni' («Y la present *capitulació* y població y los establiments fahedors resten en tal cas en sa força y valor», 106r)

9.- *Capbreu* 'escriptura pública on consta el reconeixement que fa l'emfiteuta dels drets del seu senyor directe sobre els immobles que el primer té en domini útil'.

capmajor 'domicili' («fer sa residència personal en dits llocs y marquesat de Guadalest y tenir en aquells son domicili y *capmajor*», 98v)¹⁰

carregament 'emissió de censals' («Y en cas de venda hajen de pagar per luÿsme a rahó de dos sou[s] per lliura; y de *carregament*, a rahó de un sou per lliura», 106r)

causa 'procés, allò que es discuteix davant la justícia' («conexent, provehint y declarant en les *causes* que davant de aquells se tractaran», 96v); *causa civil*, *causa criminal* («poder-se asumir y evocar la conexença de qualsevol *causes*, així civils com *criminals*», 96v)

cens 'dret real que es paga al senyor de béns immobles, damunt el fruit d'aquests, a canvi del domini llur o d'un cabal en diners' («ab lo càrrech de *cens*, fadiga y lloÿsme següent; ço és: [...]», «per *cens*, fadiga y lloÿsme y tot altre plen dret emphitèotich, segons fur de València, pagadors en dos eguals pagues los dits *censos* cascun any», 99rv i marge, 100rv; 255r *Est*)

censal 'pensió anual redimible que paguen una persona i els seus successors en virtut d'un capital rebut del qui cobra la dita pensió; s'acostumava a garantir sobre béns immobles, de manera semblant a la hipoteca' («asentar la solució y paga dels dits *censals*», 105r).

Cf. la dita, encara viva: «Si compres res a *censal*, no en pagues més del que val» (Carles Ros 1736)

cisa 'impost que es cobrava damunt els comestibles i altres mercaderies' («ab les regalies, *sises* y altres augments», 106v)

10.- Com ha mostrat Colón (2002: 289), el DCVB havia definit a tort *capmajor* com a 'caporal o president d'una confraria'.

clam 'queixa, al·legació formal contra qualcú presentada al tribunal' («Constitucions dels *clams*», 109r marge; i v. *ban* i *constitució*)

clàusula 'disposició especial d'una llei, reglament, testament, contracte, etc.' («variació de juhy y altres *clàusules* necessàries y oportunes», 109v)

cloure 'acordar definitivament, resoldre' («és estat pactat, *clos*, avengut, transigit y concordat per y entre les dites parts que [...]», 94v i pàssim).

Cloure ha perviscut en certs contextos en el parlar tradicional. La literatura popular i la llengua viva ens el presenten aplicat sobretot a la nit ('fer-se fosc'), al cel (o a l'oratge, 'cobrir-se de núvols'),¹¹ a la pluja («*Ploure clos* o *closet*» 'ploure molt i tapit'). En canvi el *DEscrig* i el *DLlombart* enregistren *cloure* com a verb més genèric;¹² només el *DJMartí Gadea* (1891) incorpora aquest matís: *clòure*, *rer* 'cerrar', 'cobrir', «*Clòure-s* la nit' 'cerrar la noche, oscurecer'.

Vegeu les dades sobre els usos de *cloure* aplegades pel DCVB i per Colomina (1991: 154-155) a la Marina Baixa; n'hi afegim algun detall més: «El cel està *clos*» es diu a Agost, Alacant, la Torre de les Maçanes, la Nucia, Callosa d'en Sarrià, Cocentaina, Alcoi, Parcent...; «*Cloure's* la nit», a Alacant, Xixona, Tàrbena, Parcent...; «*Ploure clos*», a la Torre de les Maçanes, la Marina Baixa, Parcent... «*Cloure's* la lluern» és 'amagar-se el sol al capvespre' («Llista de paraules del *Fabra* que caldrà esmenar», Enric Valor i Josep Giner, ed. de Casanova 1996:161).

11.- El DCVB localitza aquest valor a Tortosa.

12.- De tota manera, hem de remarcar la segona accepció que en dóna el *DEscrig*: *cloure* ' cercar, por rodear ó circunvalar algun sitio con vallado, etc., y por poner cerco ó sitio, etc.', i també *cloure-s* 'encerar-se, retirar-se del mundo, recogerse en alguna clausura'. El *DEscrig* enregistra, a més de *clos*, el part. *clus* (*clus*, -sa 'V. *clógüt*, *dá*'; cf. *fus* per *fós* (*sagí fus*); el DCVB documenta *clus* en textos antics i, més modernament, en Llorente (*Versos*, I, 65). Llegim en *El Tabalet* (1847:162): «[...] d'ahí es que tant ell com atres parts meñs importants inclusos els cors... ».

Uns altres usos de *cloure* afecten oficis i activitats més específics (la terra, l'obra, la ramaderia, la indústria tradicional)¹³ o la fraseologia: *clos* és molt freqüent aplicat a les ametles («Ametles closes»), per oposició a *badat* («Ametles badades» 'amb la pell de fora oberta') (Agost, Alacant, Sant Vicent del Raspeig, Xixona, la Nucia, Tàrbena, la Vila Joiosa, Alcoi, Calp...). A Oliva diuen, a més, en la sega de l'arròs «Anar al *cloure*» i «Anar al tallar».

El *DJMartí Gadea* (1891) recull *cloure* en algun altre context: a) *«No poder *clòure* la boca de gust» 'recibir gran complacencia de decir una cosa ó de oirla contar' (s.v. *boca*); reapareix aquesta frase en altres textos del mateix Joaquim Martí Gadea (1906: 83): «Per este giquet/ sá mare está loca,/ y es tan boniquet/ que no *clòu* la boca»; b) «Pastar algeps per·a *clòure*» 'amasar el yeso blanco y en corta cantidad' (s.v. *pastar*). Vinculat amb aquest àmbit de la construcció, tenim en el dietari de mossén Josep Esplugues, rector de Montaverner (la Vall d'Albaida, darreries del s. XVIII, ed. de Casanova 1989: 156): «Asta el dia denau de jolli es *clogué* el primer arc de les campanes [...]» El mateix Emili Casanova (1992:95) arreplega a les hores d'ara *cloure* a Ontinyent i a l'Alforí com a 'aïllar un interior tapant l'obertura en aquest cas en el forn de calç o en els d'algeps'; i c) «*Clòure* ó tancar les cartes» 'cerrar las cartas' (s.v. *cartes*). El *DCVB* documenta aquest context en *Poesies* de Maria Antònia Salvà.

Es diu que *ha clos* d'un animal que ja té la dentadura completa (la Marina; general segons el *DCVB*).

13.- P. ex. *cloure* és 'tancar les espardenyces d'espart cosint-los la sola' (Callosa d'en Sarrià), segons llegim en una cançó popular d'Adolf Salvà (1932-39:151); ací diuen també *fil de cloure* i *agulla de cloure* (Colomina 1991: 154). El *DCVB* recull *cloure* amb aquest sentit en el català oriental i occidental.

comís 'pena de pèrdua de la cosa, en què incorre el qui comercieja en gèneres prohibits o falta a un («per rahó y causa de la pocessió y domini de dites cases y terres hajen de regonèxer tant solament al dit senyor marquès [...] y fer juhí davant de dit senyor marquès o dels jutges per aquell elegidors y no puguen recórrer a altre jutge algú, sots pena de *comís*», 103r)

comissari v. *jutge* (*jutge comissari*)

coneixença 'facultat de jutjar i decidir una qüestió' («Reservant-se com se reserva lo dit don Christophol [...] poder-se asumir y evocar la *conexença* de qualsevol causes, així civils com criminals» i «portaran davant de dits procurador, alcayt y justícies o altres oficials a qui s'esguarda la *conexença* del fet», 96v i 97r). És aquest un sentit de *coneixença* ja antic (al *Llibre de Consolat de mar*, s. XIV). Hi ha hagut una certa retracció dels derivats en *-ença*/*-ança*, davant els derivats en *-ment*; cf., p. ex., *naixement*/*naixença*, *ensenyament*/*ensenyança*). *Coneixença*, en la llengua popular, perviu com a 'persona coneguda d'algú' (usat en plural: «Té moltes *coneixences* a València»).

consell («del *consell* de sa magestat y son embaxador en los estats de Flandes», «nome[na]rà les persones que per a la electió fahedora per lo *Consell*», 95v)

constitució a) 'lleï dictada per al regiment d'un Estat o corporació' («se hajen de fer y ordenar unes *constitucions* y ordinacions, les quals estiguen continuades en un llibre, en respecte dels bans, danys y clams dels bestiaris y altres coses que més llargament convindrà ordenar», 109r); b) 'acte i efecte de constituir, de posar, presentar', *constitució d'un clam* («*Constitucions dels clams*», 109r marge)

contravenir 'obrar contra allò que està prescrit o ordenat' («cada vegada que contra les dites coses *contravendran*», «*contravenint* a la part obehint», 104r; 109v)

crida '(a partir del s. xv i, sobretot, del s. xvi) disposició legislativa publicada pels lloctinents i virreis de la corona catalanoaragonesa' («Sens que de dites *crides*, prohibicions, provisions, manaments e imposicions de penes los dits vasalls y nous pobladors ne puixen appel·lar ni recórrer a altre jutge algú», 108v; 108r marge, 109r)

delme 'la desena part de la collita o d'altres productes de la terra, que es pagava com a tribut a l'Església o al rei i altres senyors' («après de haver pagat del montó comú lo *delme*, *ters delme* y primícia y altres drets si'n haurà», 100v i marge; 101r i marge, 107v i marge); v. *terç delme*.

Recordem les expressions populars «Fer més mal que un *delme*» o el microtopònim *la casa del Delme* (Benimantell).

derrenclir 'deixar; abandonar' («los dits nous pobladors y vassalls no puguen [...] ni *deixar* ni *derrenclir* aquelles <possessiones> sens llicència del dit senyor», 98v; 106r).

dret a) 'conjunt de lleis, de preceptes, de regles, a què estan sotmeses les persones en una societat' («y de nomenar jutge o jutges pèrits en *drets*», 97r); b) 'gravamen imposit per l'autoritat damunt les mercaderies, el tràfic i la circulació, etc.' («que après de haver pagat del montó comú lo *delme*, *ters delme* y primícia y altres *drets* si'n haurà» i «coure en lo forn o forns de dits llochs, pagant lo *dret* acostumat [...] així mateix lo que a respecte a tenda, taverna, hostel, flaqueria, pagant los *drets* y fors acostumats», 100v i 103v; 101v,

102r, 104v); *dret de l'almàssera* («Y en respecte de les olives y garrofes, seguint lo mateix orde, paguen de cada quatre una, ab més lo *dret de la almàssera* com se acostumava», 101r i marge); *dret emfitèutic* («per cens, fadiga y lloÿsme y tot altre plen *dret emphiteotich*, segons fur de València» i «del *dret* de lloÿsme en cas de venda o de qualsevol altra alienació y de fadiga y de tot altre plen *dret emphiteotich*», 100r i 103r); *dret de lloÿsme* («*dret de lloÿsme* en cas de venda o de qualsevol altra alienació», 102v); *dret senyorial* («lo *delme*, *ters delme* y primícia y altres *drets senyoriais*», 100v); *dret de vassallatge* («y los dits nou[s] pobladors y vasalls, a més de ser vasalls y del *dret de vassallatge*, sien *emphiteotes* y senyors útils tant solament de dites cases, pocsessions y heretats», 102v)

elecció («oficials del present any, duradors fins al dia de la primera *electió* o nominació respectiva, y de allí avant, en conformitat de dit capítol, nome[na]rà les persones que per a la *electió* fahedora per lo Consell», 95v)

emfiteuta 'persona que té el domini útil sobre un bé immoble i està obligada al pagament del cànon de l'emfiteusi' («és estat pactat, clos, avengut y concordat per y entre les dites parts que los *emphyteotes*, vassalls y nous pobladors que huy són», 100v; «les dites cases, terres, heretats y pocsessions y de cascuna de aquelles, les quals vol y entén concedir com a *emphiteotes*, de tal manera que lo dit don Christophol, en dit nom, y sos successors sien senyors directes y los dits nou[s] pobladors y vasalls, a més de ser vasalls y del *dret de vassallatge*, sien *emphiteotes* y senyors útils tant solament de dites cases, pocsessions y heretats», 102v)

emfitèutic 'pertanyent o relatiu a l'emfiteusi'¹⁴ v. *dret emfitèutic*

escrivà («hagen de nomenar y nomenen un notari *scrivà* de la cort del alcayt y procurador del marquesat de Guadalest y llochs de aquell», 96v; 109v)

esguardar 'pertanyer, pertocar' («davant de dits procuradors, alcayt y justícies o altres oficials a qui *s'esguarda* la conexença del fet», 97r). *Esguardar* o *guardar* 'mirar', 'considerar', *esguard* i altres derivats són mots de gran antiguitat i pertanyen a aquell cabal més tost gal·loromànic que progressivament va retrocedir davant sinònims més acostats a l'espanyol. Aquest sentit de la *Carta de població* sembla que va perviure fins més tard: «la propietat de la qual *s'esguarda* al senyor rey» (Carinyena 1328; Alfons el Benigne confirma la carta de població atorgada per Bernat de Sarrià als sarraïns de la Vall d'Aiora; ed. de Ferrer Mallol, 1986: 90); «donàs les claus de la porta, que a ell se *esguadava* tenir-les» (*Cort general de Montsó* 1585, p. 688); «*toca y s'esguarda* lo nomenar tantes quantes vegades li pareixerà» (Carta de població de Soneja, 1609; ed. Rodríguez 2011); «l'item tenia la jurisdicció civil que la *suprema se esguarda* al senyor duch de Lerma com a marquès de Dénia» (Ondara 1611; ed. Martínez & Fort 2011:60).

establiment 'contracte pel qual es concedeix un immoble en emfiteusi en què el senyor o establient es desprèn del domini útil, que cedeix a l'emfiteuta, i es reserva el domini directe' («les cases, terres, heretats y pcessions que a ells los seran establides en lo *establiment*

fahedor dins dos anys, contadors del dia del dit *establiment* en avant», « presents capítols y *stabliments* fahedors», 98v i 106r; 106v; «Còpia dels *stabliments* y reparticions de les cases y terres que se han fet en Guadalest y Confrides ab los noms y cognoms de les persones que les posehixen y censos que responen», «Advertix-se que aquest lloch també està despoblat y [e]s trobarà lo conte en llochs poblats en lo llibre dels *stabliments* que per error se han possat ací», 255r, 257v, 260r, 260v *Est*)

establir 'cedir (un bé immoble) en emfiteusi' («lo dit don Christòphol, en dit nom, se reserva facultat per a repartir, *stablir* y donar totes les cases, terres, heretats y pcessions entre los dessús dits nous pobladors», «los dits vasalls [...] sien tenguts y obligats [...] a conservar les cases y terres que se'ls *establiran* a ús y costum de bon adqueridor», 97v i 98r; pàssim)

evocar, *evocar la coneixença d'una causa* 'reclamar el pas d'un procés d'una jurisdicció a una altra' («Reservant-se com se reserva lo dit don Christòphol, en dit nom, per a si y als seus in perpetuum, poder-se assumir y *evocar la conexença de qualsevol causes*, així civils com criminals», 96v)

executori («és estat pactat [...] per y entre les dites parts que tots los presents capítols y cascú de aquells sien *executoris*», 109v)

facultat 'poder moral o legal; dret per a fer una cosa', *concedir facultat per a* («haja de *concedir*, segons que ab lo present capítol concedeix, a tots los vasalls [...] *facultat* y llicència per a què puguen tenir los bestiaris llanar y cabriu», 107v), *reservar-se facultat de/ per a* («*reservant-se facultat* de per havant poder-ne passar més, si convendran», «se

14.- Emfiteusi 'cessió perpètua o per llarg temps, d'un immoble, compensada pel pagament d'un cànon anual al qui fa la cessió, conservant-ne ell el domini directe'.

reseva facultat per a repartir, stablir y donar totes les cases, terres», 96r, 97v), *estar en facultat de* («*estiga en facultat* de aquells derenclir la dita casa y terres», 106r), *tenir facultat* («los arrendadors de les regalies [...] *tinguen facultat*, si voldran, traure a vendre a la plaça del mercat», 104v; 105r)

fadiga 'dret de prelatió, o d'apropiar-se el senyor del domini directe una heretat quan l'emfiteuta vol cedir-la a un altre i pel mateix preu que aquest anava a adquirir-la' («ab lo càrrech de cens, *fadiga* y lloÿsme», 99r i marge; 100r; 103r)

for a) 'jurisdicció, autoritat judicial especial en referència a una determinada persona o entitat' («és estat pactat [...] per y entre les dites parts que tots los presents capítols y cascú de aquells sien executoris, ab submissió y renunciació de propi *for*», 109v); *b)* 'taxa' («pagant los drets y *fors* acostumats», 103v)

franc 'lliure, exempt' («del que restarà *franch* del dit montó hajan de donar y pagar de cada cinch caffiços o barcelles», «que de cada dotse barcelles almasereres franques, pagats los delmes, se done y pague la una al senyor y resten les onze pera al vasall», 100v i 101r)

francament 'debadades' («pronunciar y declarar francament sens que ningua de les parts tinga obligació de pagar salari de sentència [...] administrar justícia *francament* en primera instància y de pagar al jutge que administrará aquella com en segona instància», 97r)

fur 'cos de disposicions legals atorgades als pobladors del regne de València després que l'hagué conquistat Jaume I, i que es fundaven en els usatges de Catalunya i en les lleis d'Aragó' («segons *fur* de València, pagadors», 100r; 95r, 103r, 108r)

grau 'cadascuna de les instàncies que pot tenir un plet'; *grau d'apel·lació* («així en primera instància com en qualsevol *grau de apel·lació*» i «com en segona instància y *grau de apel·lació* haja de venir y vinga a càrrech, gastos y despeses dels littigants y no del senyor», 97r i 97v; 108v)

gravatori, -òria 'que ocasiona despesa, pèrdua o molèstia' («si la declaració [...] los parexerà *gravatòria*, estiga en facultat de aquells derenclir la dita casa y terres», 106r)

imperi 'potestat d'execució coactiva de les decisions i resolucions jurisdiccionals'; *mer imperi* 'potestat d'execució del que afectava els procediments que comportaven sentència de pena de mort, pèrdua o mutilació de membres, bandejament i altres de gravetat', 'la facultat de decidir en causes civils, contencioses governatives i en les criminals que comportaven penes lleus', *mixt imperi* 'potestat que té el sobirà, i per disposició seva certs magistrats, per a imposar pena als delinqüents amb coneixement de causa', *mer i mixt imperi* 'jurisdicció completa' («ab tota la juris[dic]tió civil y criminal, alta y baixa, *mer y mixt imperi*, ús y exercici de aquella», 95r)

imposar 'posar, fer suportar (una càrrega, tribut, obligació, deure, pena o altra cosa gravosa)', *imposar penes* («sots les *penes* a son arbitre *imposadores*» i «*imposant* qualsevol penes, així corporals com pecuniàries que per furs y privilegis del present regne et alias de justícia li serà lícit y permés poder *imposar*», 98r i 108v)

instància 'grau jurisdiccional dels establits per la llei per orde consecutiu per a resoldre els afers de justícia', *primera instància* («lo dit procurador y justícies dels dits llocs administren justícia

francament a les parts en *primera instància*», 96v; 97r, 108v); *segona instància* («com en *segona instància* y grau de apel·lació haja de venir y vinga a càrrech, gastos y despeses dels littigants y no del senyor», 97v)

jurat 'magistrat' («haja de nomenar y nomene justícia y *jurats* y altres officials [...] Y quatre per a *jurats*, dels quals lo dit senior, o son procurador, nomenarà los dos», 95v; 96r)

jurisdicció 'poder legal; dret d'exercir autoritat'; *jurisdicció civil*, *jurisdicció criminal*, *jurisdicció alta* i *baixa* («ab tota la *juris[di]c[t]ió civil y criminal*, *alta* y *baixa*, mer y mixt imperi, ús y exercici de aquella», 95r)

justícia a) 'el poder de fer allò que es deu segons dret i raó' («imposant qualsevol penes, així corporals com pecuniàries, que per furs y privilegis del present regne et alias de *justícia* li serà lícit y permés poder imposar», 108v); *b)* 'exercici de la justícia per qui n'està encarregat', *administrar justícia*, *administració de justícia* («lo dit procurador y justícies dels dits llocs administren *justícia* francament a les parts en primera instància» i «que-s facen, obtemperen, guarden y observen les coses que per aquell seran provehides y manades per a la bona administració de *justícia*», 96r i 108r; 97r, 109r); *c)* 'jutge, magistrat encarregat de l'administració de justícia' («haja de nomenar y nomene *justícia* y *jurats* y altres officials» i «los concedeix llicència per a què en los llocs del dit marquesat hy haja dos *justícies*», 96r i 95v; 96v i marge)

jutge («de nomenar *jutge* o *judges* pèrits en drets», 97r i pàssim); *jutge comissari* '(jutge) delegat per a certes funcions temporàries' («la magestat del rey nostre senyor ni son *jutge*

comisari que huy està en la ciutat de València per a asentar la solució y paga dels dits censals», 105r; 106r)

littigant («com en segona instància y grau de apel·lació haja de venir y vinga a càrrech, gastos y despeses dels *littigants* y no del senyor», 97r)

lluïisme 'dret que cal pagar al senyor del domini directe quan s'alienen les terres o possessions que d'ell es tenen a cens' («ab lo càrrech de cens, fadiga y *lloÿsme*», 99r i marge; 100r; «Stablr ab cens, fadiga, *loïsme*», 93r marge; «hajen de pagar per *luÿsme* a rahó de dos sou[s] per lliura» i «2 sous per lliura de *loïsme*», 100r i marge; «del dret de *lluÿsme* en cas de venda», 102v)

mer, -a v. *imperi*

mixt, -a v. *imperi*

notari («Cosme Tahuenga *notari*, Francès Llinares *notari*» i «hajen de nomenar y nomenen un *notari* scrivà de la cort del alcayt y procurador del marquesat de Guadalest y llocs de aquell», 93v i 96v; 109v)

notificar («dins un mes après que *notificat* los serà», 106r)

oficial 'el qui exerceix un ofici o un càrrec, especialment sota les ordres o en representació d'un cap o d'un superior' («haja de nomenar y nomene justícia y *jurats* y altres *oficials* que convendran per als dits llocs y marquesat de Guadalest per a *oficials* del present any», «y portaran davant de dits procurador, alcayt y justícies o altres *oficials* a qui s'esguarda la conexença del fet», 95v i 97r; 95r marge, 96r i marge)

ordinació 'disposició autoritària, manament' (109r, v. *constitució*; «La qual *ordinació* haja de ésser feta y ordenada per dos persones de dits llochs y marquesat de Guadalest, ab assistència del senyor o de son procurador, y dita *ordinació* se execute fent-ne fer y publicar públiques crides, per a què a cada hu sia notori [...] Les quals *ordinacions* estiguen continuades en la cort, en poder del assessor y scrivà de dits llochs y marquesat de Guadalest», 109rv)

paga («pagadors en dos eguals *pagues* los dits censos cascun any [...] Començant la primera *paga* per pacte exprés lo dia e festa de la Assumptió», 110r; 105v)

pena («sots *pena* de seixanta sous per cada vegada que contra les dites coses contravendran y perdició de les virtualles que portaran y altres *penes* al senyor ben vistes», 104r i pàssim); *pena corporal* 'dany aplicat al cos', *pena pecuniària* 'dany consistent en fer pagar alguna quantitat de moneda' («imposant qualsevol *penes*, així *corporals* com *pecuniàries*, que per furs y privilegis del present regne et alias de justícia li serà lícit», 108v)

perit 'persona acreditada com a experta en una matèria i que és requerida per a dictaminar sobre un punt d'aquesta matèria' («jutges *perits* en drets», 97r)

preceir 'anar davant; anar o ocórrer abans d'algú, d'alguna cosa' («se'ls haja de donar sense pagar cosa alguna, *precehint* emperò, llicència del dit senyor marquès», 107r)

primícia 'part dels fruits que pagaven els vassalls als senyors a més del delme' («de haver pagat del montó comú lo delme, ters delme y *primícia* y altres drets si'n haurà», 100v i marge; 101r, 107v i marge)

principal 'persona que atorga poder a una altra per a obrar en nom seu' («és pactat [...] per y entre les dites parts que lo dit don Christòphol de Cardona, en lo dit nom, eo lo dit senyor marquès son *principal*, establirà les dites cases, terres, heretats y possessions als dits nous pobladors», 102r-v; 97v, 107r)

procurador («Christòphol de Cardona, en lo dit nom de *procurador* del dit don Sancho Ruíz de Liori Folch Borja et de Cardona, olim don Phelip de Cardona», 93r i pàssim)

recórrer («y no puguen recórrer a altre jutge algú» i «ne puixen appel·lar ni recórrer a altre jutge algú», 103r i 108v)

regalia 'privilegi o excepció privativa que té algú en alguna cosa' («ni fer altra cosa en dany y perjuhy de les dites *regalies* <forn, carnisseria, tenda, taverna, hostel, flequeria>», 103v i marge; pàssim)

renunciació 'renúncia' («ab submissió y *renunciació* de propri for», 103v)

respondre 'fer front econòmicament' («y cognoms de les persones que les posehixen y censos que *responen*», 255r Est)

responsió 'pagament periòdic, tribut, que hom satisfeia al tresor de certs ordes militars o d'una altra institució' («sien tenguts y obligats a pagar y paguen de *responsió* y participó de fruyts a la senyoria» i «en lo que a respecte a les *responsions* que los dits llochs y marquesat de Guadalest estan obligats, [...] dits censals y *responsions* [...] com se han de pagar dites *responsions*», 105v-106r)

roborar 'donar força (a alguna cosa)' («altres clàusules necessàries y oportunes, *roborats* segons lo stil y pràctica del notari rebedor», 109v)

senyor a) 'el qui té autoritat sobre un territori, sobre persones o coses' («Capítols fets [...] entre los dits don Christòphol de Cardona, en lo dit nom de procurador del dit don Sancho Ruíz de Liori Folch Borja et de Cardona, olim don Phelip de Cardona, Cavaller de la orde y milítia de la Sacratíssima Verge Maria de Alcàntera, marquès de Guadalest, *senyor* de les viles y baronies de Gorga [...]», 93r i pàssim); *b)* 'amo, el qui té la propietat o l'ús lliure d'una cosa', *senyor directe*, *senyor útil* v. *senyoria*; *c)* adj. 'tractament de cortesia que s'aplica a persones d'autoritat o d'alta posició social' («procurador del dit *senyor* marquès de Guadalest y *senyor* dels dessús dits llochs», 94r i pàssim).

senyoria a) 'autoritat, domini, del senyor sobre un territori i sobre els seus habitants'; *senyoria directa* 'domini que es reserva qui ha cedit un immoble a cens perpetu o emfiteusi o altre títol semblant, de manera que la propietat no pot ésser venuda sense que es comuniqui al propietari directe els efectes de cobrament dels drets corresponents' i *senyoria útil* 'facultats d'ús, gaudiment i altres drets que té el qui rep una propietat en emfiteusi o per un títol semblant' («lo dit don Christòphol de Cardona [...] establirà les dites cases, terres, heretats y pcessions als dits nous pobladors y vasalls dels dits llochs y marquesat de Guadalest que huy són y per temps seran, quant a la *útil senyoria* tan solament, reservant-se versí y per a tots sos successors la *senyoria directa* de totes les dites cases, terres, heretats y pcessions y de cascuna de aquelles, les quals vol y entén concedir com a emphiteotes, de

tal manera que lo dit don Christòphol, en dit nom, y sos successors sien *senyors directes* y los dits nou[s] pobladors y vasalls, a més de ser vasalls y del dret de vasallatge, sien emphiteotes y *senyors útils* tant solament de dites cases, pcessions y heretats, ab retenció ab lo dit senyor marquès y sos successors del dret de lluyisme en cas de venda o de qualsevol altra alienació», 112rv); *b)* 'el senyor, l'autoritat; persona o persones que ocupen els càrrecs de govern' («sens tenir obligació de pagar ninguna cosa ni dret algú a la *senyoria* ni a altra persona», 104v; 100v)

submissió 'renúncia' («ab *submissió* y renunciació de propi for», 103v)

terç delme 'terç que el monarca es reservava del delme eclesiàstic' (Guinot 1998: 118; Mira 2005: 39) («haver pagat del montó comú lo delme, *ters delme* y primícia y altres drets si'n haurà», 100v, 101r, 107v; («Les hortas al quint dels grans y fruits de terra y delme y *terç delme* y primícia», 100v marge; 101r marge; 108v marge)

transportar 'traslladar una qualitat, una propietat, un dret, d'una persona a una altra' («los dits nous pobladors y vassalls no puguen vendre, alienar ni *transportar* les cases, terres, heretats y pcessions que a ells los seran establides», 98r)

vassallatge 'condició de vassall; submissió, subjecció a un senyor', v. *dret* (*dret de vassallatge*)

I.3. S'insereixen termes llatins, més o menys adaptats, dins el discurs en català; com s'explica més avant, hi ha també fraseologismes llatins.

annuatim 'anualment' («pagarà per cens *annuatim* quaranta sous», 99v; 100v).
Conviu amb «han de pagar y paguen *cascon any*», 99v)

annuo 'que es renova cada any' («a més del cens *annuo* desús dit y senyalat han de pagar per jornals y caffigades que posehyran», 100v)

excepto 'excepte' («*Excepto* la vitualla del vi, la qual no·s puga vendre sinó serà de mija quarta ensús y no menys», 105r)

inmediate 'immediatament' («Los quals capítols són del sèrie y thenor *inmediate* següents [...]», 94v)

ittem 'també, igualment' (pàssim)

olim 'en altre temps; abans' («Capítols fets [...] per y entre los dits don Christòphol de Cardona, en lo dit nom de procurador del dit don Sancho Ruíz de Liori Folch Borja et de Cardona, *olim* don Phelip de Cardona, Cavaller de la orde [...]», 93r)

respective 'respectivament' («haja de nomenar [...] justícia y jurats y altres oficials que convendran [...] per a oficials del present any, duradors fins al dia de la primera electió o nominació *respective*», 95v; 96r, 104v, 105r)

2. Lèxic de la llengua comuna

Com avançàvem adés, les cartes de població i els establiments són, en bona mesura, un espill que reflecteix parcel·les de la vida diària d'una comunitat humana i, encara, del paisatge que l'envolta. Hi ha ací, doncs, les paraules vinculades amb la natura (arbres, fruita, relleu), amb la ramaderia i amb el correu de la terra, els noms de les mesures agràries tradicionals, dels pocs establiments comercials propis d'un medi rural, etc. Hi ha, a més, una bona representació del vocabulari general de camps semàntics molt diversos; en algun cas, hi topem amb indicis de la pervivència o no de paraules antigues o de la introducció d'equivalents més tardans (cf. *conrear*, *esdevenidor*, *restar*, *returar*...). Són bons instruments per a l'estudi de la història del lèxic. Se'n presenta ací una tria ordenada alfabèticament. Només s'hi afegeix a) la definició de les paraules que puguen resultar de comprensió més difícil a les hores d'ara i b) també algun comentari quan es tracta de vocables o variants amb interès.

almàssera 'molí d'oli' («les olives y garrofes, seguint lo mateix orde, paguen de cada quatre una, ab més lo dret de la *almàcera* com se acostumava», 101r i marge, 101v)

**almasserer*, -a («les olives y garrofes, seguint lo mateix orde, paguen de cada quatre una, ab més lo dret de la *almàcera* com se acostumava, a saber és: que de cada dotse *barcelles almasereres* franques, pagats los delmes, se done y pague la una al senyor y resten les onze pera al vasall», 101r i marge, 101v), 101r).

Derivat de *almàssera* no enregistrat als diccionaris de referència.

ametla («la figa, pansa, *amel·la* y anous, hajen departir y parteixquen a la huytena» i «Figues, panses, *amel·les*, anous, a la huytena», 101v i marge).

La grafia (*amel·la*, *amel·les*) deu reproduir la pronúncia amb /l gemenida, encara viva a la Vall de Guadalest.

anou («en respecte de la figa, pansa, *amel·la* y *anous*, hajen de partir y parteixquen a la huytena», «Figues, panses amelles, *anous*, a la huytena», 101v i marge).

Anou és variant de la forma etimològica *nou* generada per mitjà d'un fals tall sil·làbic o aglutinació dels articles *la* o *una*. *Anou* és predominant actualment al País Valencià i té una gran extensió arreu (català oriental i nord-occidental, tortosí, eivissenc). Abans d'aquesta atestació de la *Carta de població*, ja apareix *anou*, per exemple, a les *Ordenances* de Vila-real («no gose ni presumixca espigolar, ni en altra manera adquirir de terres de altri *anous*, garrofes, raïms, cabrerots», 1509; ed. Vicent Gil 2002: 167), a la *Primera part de la Història de València* («magranes, rahims, pomes, peres, avellanes, castanyes, *anous* y moltes altres fruytes», Beuter 1538: 66) o al *Thesaurus Puerilis* d'Onofre Pou («*nous* o *anous* 'nux iuglans'», 1575: 62; *DECat*, *nou*, n. 2). Cf. els derivats *anouer/ -a* o *anoguer/ -a*.

arborar 'proveir d'arbres' («lo qual jornal s'entenga de qualsevol qualitat que sia y a hon se vulla que dit jornal o caffçada de terra estiga, així en lo pla com en la montanya del terme dels dits llochs del marquesat de Guadalest, ara sia *arborat* de qualsevol gènere de arbres, vinyes o terra campa» i «*arborades* o per *arborar*», 101r; «no·l puguen pasturar per lo *arborat*», 99v i 107v).

El *DCVB*, seguint el *D'Aguiló*, inclou *arborat* 'ple d'arbres' (Eiximenis, *Tirant*) i el verb *arborar*, només amb sentits nàutics o metafòrics.

No teníem enregistrat l'*arborat* (107v): nominalització del participi del tipus *el poblat*, *el sembrat* o, més aïna, ús individuador de l'article masculí a l'estil del «lo neutro» espanyol (?); sobre aquesta darrera possibilitat, cf. Martines (2010).

arbre («arborat de qualsevol gènere de *arbres*», 99v; 106v); *arbre fructificant* (107r)

arrendador («del *arrendador* qui tendrà *arrendada* esta almàcera», 101v; 104v)

arrendar («Lo tender qui tendrà *arrendada* la tenda», 104v)

assagador 'camí per al ramat', variant *assegador* («dit bestiar cabriu no·l puguen pasturar per lo arborat, si no és entrant y exint per los *assegadors* a casa, o a hon convinga», 107v). Ens hem ocupat amb detall d'aquest important terme ramader en Martines (2002a i en premsa a). És paraula viva a la comarca i arreu del País Valencià, sud i occident del Principat de Catalunya i a la Franja d'Aragó de parla catalana; s'estén a varietats orientals del castellà i d'Aragó. Ha donat un fum de topònims a la Vall de Guadalest i arreu de les comarques valencianes. Deu derivar del verb *assagar* 'conduir el ramat', 'anar un animal l'un darrere l'altre', derivat de l'àrab *saqa* 'rereguarda'; ací se'ns presenta en la variant dissimilada, força comuna, *assegador*.

assut 'mur de contenció que atura o desvia l'aigua d'un riu per aprofitar-la en l'agricultura o en la indústria' («les aygües han gastat cert *asut* y cèquia que los moros tenien feta», 258r *Est*)

barcella 'mesura per a àrids pròpia del País Valencià, de les Illes Balears i de la regió de Tortosa; al País Valencià sol ser equivalent de quatre almuds' (*barcelles*, 100v, 101r marge; *barselles*, 101r; *barsella*, 101v); **barcella almasserera* (101r; v. adés **almasserer*, -a). Mesura encara coneguda i parcialment en ús. Es fa present, a més, en la fraseologia popular: «Prendre la *barcella*» 'parlar sense parar' o 'irritar-se', «Tindre el cap com una *barcella*» 'ser molt cabut' o, aplegat per Sanchis Guarnier (1951:53; BADARE), «Trons en març, amaneix la *barcella* i el cabàs».

bestiar 'conjunt d'animals quadrúpedes que s'aprofiten per al treball o per al consum' («bans, danys y clams dels *bestiars*», 109r); *bestiar cabriu* 'cabres i bocs' i *bestiar llanar* 'ovelles i moltons' («puguen tenir los *bestiars llanar y cabriu* que cascú voldrà y li pareixerà thenir [...]. Açò entés y declarat que dit *bestiar cabriu* no·l puguen pasturar per lo arborat», 107v).

biga («hauran menester algunes *bigues* de dits pinars per la obra de ses cases», 107r)

cabriu (107v) v. *bestiar*

caffís 'mesura de capacitat, equivalent sovint a vint-i-quatre *barcelles*' («hajen de donar y pagar de cada cinch *caffiços* o *barcelles*, la una al dit *senyor* y sos successors in perpetuum», 100v; «si qui farà les olives posarà sa cavalcadura per a moldre los peus, no tinga que pagar altra cosa més del dessús dit, y si se moldran dits peus ab cavalcadura del *senyor* o del arrendador qui tindrà arrendada dita almàcera haja de pagar, a més de la *barsella* per *caffís*, una lliura de oli per cada peu», 101v).

Com en altres noms de mesures o de recipients, *caffís* i derivats es fan servir com a quantificador, encara que sovint el parlant no sàpia exactament el sentit originari dels mots: «Tinc un *caffís* de problemes», «Ha fet un *caffís* de diners» o «Allà han fet diners a *caffissades*».

caffissada 'extensió de terra que pot sembrar-se amb un *caffís* de gra' («cada jornal de terra o *caffiçada* que tot se entén ser una cosa, contant la *caffiçada* a rahó de sis fanecades y lo jornal de la mateixa manera com és costum», 99v; «jornal o *caffiçada*», 100r; «jornals y *caffiçades*», 100v)

cap (de bestiar) 'cadascun dels animals que formen part d'un ramat o conjunt de bestiar' («puguen tenir los *bestiars llanar y cabriu* que cascú voldrà y li pareixerà thenir, pagant un diner per *cap* tant solament per lo herbatge», 107v i marge)

**cap major* 'bèstia grossa' («que ningú sia gosat tenir cria ni ramat de porchs en los dits llochs y térmens, sinó serà en llurs cases o lligats en sa heretat, fins en número de tres o quatre *caps majors*», 108r).

Terme ramader no enregistrat; tot i així, ja el trobem, si més no, des de primeries del s. xv: «que·ls pastors puxen tenir, a rahó de mil caps de bestiar de llurs amos o senyors, setanta caps majors de bestiar franchs» (*Furs de València*, I, 1403, p. 124) o «del terme de Gandia, excepto lo boval·lar e lo que és acostumat de arrendar, per a lxxx o cent *caps majors*», *Manual de consells de Gandia*, 1484: 117).

carnisseria («a comprar carn de la *carneceria*», 103v)

carrasca 'alzina, arbre de la família de les cupulíferes *Quercus ilex*' («seran senyalades y especificades en los establiments fahedors en favor de dits vasalls, com los herbatges, pins, *carrasques* y altres arbres, montanyes y terres incultes e altres», 106v).

Les carrasques devien ser llavors més abundoses que no ara en la flora de la Vall de Guadalest. A la vora d'aquest testimoni documental, tenim el gran nombre de topònims encara vius amb *carrasca* o derivats que designen, fins i tot, llocs on aquest arbre venerable ja fa temps que és només un record; hi ha, entre altres, *el Carrascal*, *la cova del Carrascal*, *el mas de la Carrasca*, *el pla de la Carrasca*, *les Carrasques*, *el Carrasquet*... *Carrasca* és paraula segurament d'origen molt antic (preromà, *DECat*). Tècnicament, *carrasca* i *alzina* denominen varietats botàniques diferents, però es fan servir en la llengua popular com a sinònims: el primer és més propi del País Valencià, del sud de Catalunya i d'Eivissa; ho és també de les varietats orientals del castellà. *Alzina* i la variant *Olzina* són també cognoms gens estranys entre nosaltres.

casa a) 'edifici destinat a l'habitació humana' («se apresiarà la casa per dos persones», «stabliments y reparticions de les cases y terres que se han fet en Guadalest y Confrides» (99v; 255r i pàssim *Est*); *b*) 'família, conjunt de persones que habita una mateix edifici' («si ab sa casa y família estarà un mes fora de dits llochs», 98v)

cavalcadura 'animal apte per a cavalcar-hi' («posarà sa *cavalcadura* per a moldre», 101r; 101v)

collita («la *collita* del Castell, Benisiclí, Ondara y Ondarella han de portar a la casa del senyor que tindrà en Benimantell», 102r)

colmena («les *colmenes* que dits vasalls tendran en dits llochs», 107v i marge).

És mot d'origen hispànic, que probablement arribà a terres valencianes per mitjà del contacte amb els aragonesos; tot i que ja hem pogut atestar-lo en textos valencians a l'entorn del s. XIV (Martines 2002a), a la Vall de Guadalest, encara ara no hi ha arribat a arraonar el genuí *buc*. Ací els melers encara expliquen com es fan (o es feien) els bucs amb almel-latge.

conrear 'cultivar (la terra, les plantes)' («tinguen obligació de *conrear*, cultivar y procurar a ús y costum de bon llaurador», 98r).

Verb actualment encara viu però, més aïna, amb el sentit metafòric de 'cuidar, atendre amb molt atenció, obsequiosament'.

corral (pàssim, *Est*)

cria 'conjunt de fills d'una parella o d'un ramat' («ningú sia gosat tenir *cria* ni ramat de porchs en los dits llochs y termens, si no serà en llurs cases y lligats en sa heretat fins en número de tres o quatre caps majors», 108r).

Cria és paraula d'atestació molt tardana ('procreació d'animals', 'menjança', *DBelvitge*, 1803; segons *DECat*, s.v. *criar*, 1052a54); el DCVB l'aplega sense aportar-ne documentació, en el sentit que hem observat a la *Carta de població*.

despesa 'allò que es despèn o gasta' («haja de venir y vinga a càrrech, gastos y *despeses* dels littigants y no del senyor», 97r); *a despeses* (d'algú) 'a càrrec (d'algú)' («Tots los quals fruyts, palla y drets a senyor pertanyents [...], los dits vasalls y nous pobladors [...] sien tenguts y obligats a portar a la casa del senyor [...] *a despeses dels dits vasalls*», 102r); v. més avant *gasto*.

La *Carta de població* il·lustra el context de covariació de *despesa* i *gasto*. El primer és el més usat històricament amb aquest sentit; encara el trobem en diccionaris adscrits al valencià central, com ara, al s. XVIII, el de Ros (*despesa* ‘pagar costa o gasto’, 1739) o, a mitjan s. XIX, el *DEscrig* (1851), aquest darrer amb una indicació d’ús interessant (*despesa* ‘espensas. Mas propio usarse en valenciano en el plur. *Despeses*’; l’alcoià Joaquim Martí i Gadea marca *despesa* com a antiquat a darreries del s. XIX (1891).

Certament, *gast* (pl. *gasts*), tot i que molt menys usual, ja comença a aparèixer minoritàriament des del s. XIV i es troba en textos clàssics molt rellevants, com ara el *Curial e Güelfa* o el *Tirant lo Blanch* (*DCVB*); ara bé, cal remarcar que hi ha 7 casos de *despesa* i un sol cas de *gast* al *Curial*, i 13 casos de *despesa* i també un sol cas de *gast* al *Tirant*. Tenim *gastos* en una carta de la col·lecció epistolar de la família Borja («ni a ell plaen los gastos ni lo que es dissipa», 1494; Batllori (ed.) 1998, carta 45). Del s. XVI ençà, *gasto* es va fer cada volta més freqüent («fés acabar lo moll comensat, que ab facilitat, per la gran comoditat de la nostra pedra que té allí mateyx contígua ab lo mateyx moll, y aygua dolça que al cap del moll té dins la mar, donaria en los veyxells qu’en volrien, se acabaria ab poc *gasto*», *Llibre de les grandeses de Tarragona*, 1564, p. 227).

dessus ‘damunt’ («Item, es estat pactat [...] per y entre les dites parts que après haver prestat los dits pobladors y vasalls al dit procurador los sagrament y homenatge *dessus dit*», 95r i pàssim; 258r *Est*)

dins ‘durant un període determinat’ («que los dits nous pobladors que huy són dels dits llochs y marquesat de Guadales perpètuament sien tenguts y obligats no sols *dins* los dits dos anys però encara en tot lo temps sdevenidor fer sa residència personal en dits lloch», 98v i pàssim)

duell ‘forat que tenen a la part inferior certs recipients (bóta, cup, cossi) per a donar eixida al líquid que contenen’ («paguen al sisé en vi al *duell*», 101v).

Mot d’interès del camp lèxic de la producció del vi. Amb matisos semàntics, té una extensió important (català oriental, occidental i valencià, *DCVB*). Els diccionaris històrics no en donen documentació antiga. S’havia trobat, precisament, en diverses cartes de població com aquesta i en aquest mateix context, a la vall d’Albaida (Casanova 1983), a Morvedre (Martí 1995), a Olocau (Lloret 2002). És també en la lexicografia valenciana del s. XVIII i XIX (*duèll* ‘vease bugada’, Ros 1764; *duell* ‘agugero’, *DSanelo* 1802; *duell* ‘colada, colar la ropa roscada’, *DFuster* 1827; *duèll* ‘canillero ó piquera’, *DEscrig* 1851; *duell* ‘canillero: agujero que se hace en las tinajas ó cubas para poner la canilla’, ‘piquera, agujero que tienen los toneles en uno de sus frentes, para que pueda salir el vino’, ‘agujero que tiene el cuenco en su parte inferior, á raiz del fondo, para que salga la legía’, *DMartíGadea* 1891).

Darrerament, n’hem trobat una atestació anterior dins el *Libre o regla o ensanyament de plantar o senbrar vinyes e arbres*, segons sembla, versió del *Pal·ladi* elaborada en terres valencianes, tot i que conservada en un manuscrit en català oriental de darreries del s. XV (Cifuentes 2002: 289): «Item diu Pal·ladi que es provat que en hun vexell de vi fets *duell* de fust de morer e lo vi no·s torbarà ni·s mudarà e com lavaràs la bóta o tresagaràs sobre fulla<m> ab aygua hon hage bullit junça. Item en vexell en que haja vi que començ a ésser agra sia fet *duell* larch de sanch e farà tornar lo vi bo él conseruarà» i «Item diu que si vols q<ue> lo vi no faça scuma, unta lo *duell* ab sabó de losa» (ed. Capuano 2009: 45 i 46).

ensús 'amunt' («Excepto la vitualladel vi, la qual no-s puga vendre sinó serà de mija quarta *ensús* y no menys», 105r; 105v)

esdevenidor/ -a 'que ha d'esdevenir-se, que ha de ser' («Y així se haja de observar y guardar en qualsevol altres oficials que convendran fer en dits llochs y marquesat de Guadalest en tots los anys *esdevenidors*, in perpetuum», 96r). El cultisme *futur* va fer recular *esdevenidor* a partir del s. xvi.

fanecada 'extensió de terra que es calcula que es pot sembrar amb una faneca de gra; equival a la dotzena part d'una hectàrea' («contant la caffiçada a rahó de sis *fanecades* y lo jornal de la mateixa manera», 99v; i pàssim, *Est*)

figa (101v; *figues*, 101v marge) v. *anou*

flequeria (variant *flaqueria*) 'botiga on fan i venen el pa' («sien [...] obligats a anar a moldre al molí y molins del senyor en dits llochs y marquesat de Guadalest y a coure en lo forn o forns de dits llochs, pagant lo dret acostumat, y a comprar carn de la carneria y així mateix lo que a respecte a tenda, taverna, hostel, *flaqueria*, pagant los drets y fors acostumats respectivament per cascuna casa», 103v).

Flequeria és mot antic i que, com veiem degué tenir ús fins ben tard també en terres valencianes, a la vora del sinònim *fleca* i d'altres derivats (*flequer*, *flequejar*, cf. Martines, en premsa b); vet-ne ací alguna referència il·lustrativa.

El sentit més antic de *flequeria* (sovint *flaqueria*, com ací; cf. s[a]n^{cer} per *sencer*) degué ser 'ofici, arte de flequer, d'elaborador de pa' (l'únic que aplega el DCVB). Griera (*Tresor*) el localitza a les Borges Blanques com a 'botiga, forn'. El trobem amb el mateix valor en textos de Sueca de 1462 i 1546 citats per Furió (1982:119): «La resta dels monopolis [...] continuaren fins la supressió del senyoriu, en mans de Montesa, que els tenia establerts (establiments em-

fitèutics) al Consell (*molí del Figueral* i *flaqueria*) o a particulars (forns, almàsseres i carnisseries [...] [*El flaquer estava obligat a*] tenir compliment de pa en la *flaqueria* per a vendre, axí de quèrna com de doblers, per a tots aquells que volran comprar, puix lo hajen de menjar dins lo dit loch e terme de aquell» [Els mots en cursiva són presos literalment del text original]. Sovinteja al *Manual de consell de Gandia*, 1485 «a l'honorable en Johan Castell, arrendador de la *flaqueria* de l' any LXXXV», p. 113 i pàssim). Pot resultar més remarcable la presència d'aquest vocable en les cartes de població del comtat d'Elda, a les Valls del Vinalopó, i del Redovà, al Baix Segura, redactades en català els anys 1611 i 1614: «xxii. Item es tractat y concertat que la venderia del pa, vi y altres coses per menut ha de respectar a la persona o persones que el dit Señor Conte señalara en així que la *flaqueria*, taverna, hostel, forns, molins, almaseres y qualsevol altres venderies [...]» (ed. de Gil Olcina 1979:223); «xv. Item que lo dit señor tinga facultat lliure de poder arendar la tenda, taverna, *flaqueria*, forn, almàsera e tot altre regalia amb los capítols, pactes y condicions que ben vist li serà al dit señor [...]» (ed. de Bernabé Gil 1982:223).¹⁵

D'aquests mateixos anys és la documentació del Camp de Morvedre editada per Iborra Lerna (1981): «7. Item. Que los molins, forns, carniceries, tendes, tavernes, *Flaqueries*, Hostals, Almàceres [...]» (Algímia, 1611, p. 389 i 390;¹⁶ Estivella, p. 406). Atès que era una regalia dels senyors, com veiem, és molt freqüent en les cartes de població com la que ens ocupa, sovint en covariació amb *fleca*. Encara l'apleguen els diccionaris valencians del s. XIX, sense indicació d'antiquat (*DEscrip* 1851, *DMartíGadea* 1891).

15.- Cf. *panaderia* en el text següent de 1639 de la Daia Nova, també al Baix Segura: «[...] ab tota jurisdicció civil y criminal, mer y mixt imperi ab [...] casses, forn, taverna, *panaderia*, tenda, carniseria, y Yglesia [...]» (Inventari de béns, ed. de Bernabé Gil 1985: 35).

16.- Hi ha en aquest mateix document *fleca* en un context idèntic (p. 390).

forn (de pa) («coure en lo *forn* o *forns*», 103v; 104r)

fruit («sobre la població y partició dels *fruyts*», 94r; 100v, 102r)

fruita («Y de totes les demás fruytes hajen de pagar a la huytena» 101v)

garrofa («Y en respecte de les olives y *garrofes*, seguint lo mateix orde, paguen de cada quatre una», 101r)

garrofer («Oliveres y *garrofers*, al quart ultra del dret de almàcera que és de 12 barcelles una», 101r marge)

gastar a) 'fer malbé; deteriorar' («Advertix-se que aquest lloch no està, ni pot estar poblat per la incomoditat de la misa y per estar lo riu per mig y perquè no y à aygua per a horta, ni per a beure perquè les aygües *han gastat* cert asut y cèquia que los moros tenien feta», 258r, *Est*) ; *b)* 'despendre diners' («y huy no y pot venir l'aygua y per a tomar-la y aprofitar-se de horta y tenir aygua per a beure se han de gastar més de 200 sous», 258r, *Est*)

herbatge a) 'prat; lloc cobert d'herba' («los *herbatges*, pins, carrasques y altres arbres, montanyes y terres incultes», 106v) i *b)* 'impost damunt el consum de l'herba dels prats' («pagant un diner per cap tant solament per lo *herbatge* ab més lo delme, ters delme y primícia», 107v)

heretat 'propietat rústica' («ans de pendre pcessió los dits nous pobladors de les cases, terres, *heretats* y pcessions dels dessús dits llochs del dit marquesat», 94v; 97v, 99r, 102v, 103, 106v) i «<porcs> lligats en sa *heretat* fins en número de tres o quatre caps majors», 108r).

Heretat és vocable ben viu i present a la toponímia de la Vall (cf. *l'Heretat* i *el pinar de l'Heretat*); és la paraula tradicional per allò que ara cada volta es diu més amb el manlleu castellà *finca*.

horta («paguen de responsió y partició de fruyts a la senyoria a saber: de les *hortes* de dits llochs y marquesat de Guadalest al quint», 100v i marge; i pàssim *Est*)

hostal 'casa on, per la paga, es dóna menjar i allotjament' («així mateix lo que a respecte a tenda, taverna, *hostal*, flaqueria, pagant los drets y fors acostumats respectivament per cascuna casa», «no puguen parar ni tenir *hostal* en ses cases», 103v, 104r)

huitè, *-ena* v. *partir/ pagar a la huitena, a la sisena/ al quint, al quart, al sisè*

jornal (de terra) 'mesura agrària equivalent a l'extensió de terra que es llaura normalment amb un parell de mules' («sis dinés per cada *jornal de terra* o *caffçada*», 99v; 100v; 255r i pàssim *Est*); v. *caffçada*.

llanar v. *bestiar*

llaurador («conrrear [...] a ús y costum de bon *llaurador*», 98r)

llenya («la *llenya* que a cascun vasall haurà de menester per a son servici, puga fer en la montanya o montanyes del dit marquesat, ab què no sia dels pinars vedats», 107r i marge)

lliura a) 'moneda antiga que a Catalunya i Mallorca tenia vint sous i a València quinze quinzets o reals' («sots pena de cent *lliures*, moneda reals de València», 109v; 99v, 100r); *b)* 'mesura de líquids, recipient de cabuda equivalent al pes d'una lliura d'oli o de vi' («una *lliura* de oli per cada peu», 101v)

llur 'd'ells o d'elles' («xx. Item, és estat pactat [...] per y entre les dites parts que lo dit senyor manarà [...] que ningú sia gosat tenir cria ni ramat de porchs en los dits llochs y tèrmens, sinó serà en *llurs* cases o lligats en sa heretat, fins en número de tres o quatre caps majors», 108r)

mercat («lo dia del dimarts de cascuna semana per a tenir mercat en la plaça o places dels dits llochs [...] traure a vendre a la plaça del *mercat* aquell mateix dia les vitualles que voldran», 104v i *mercat*; 105r)

mitgerament 'per meitat' («que si serà necessari soguejar o repartir algunes terres lo gasto del soguejar y repartir dites terrers se pague *migerament* per les dites parts», 99r)

moldre («posarà sa cavalcadura per a *moldre* los peus, no tinga que pagar altra cosa mes del dessús dit, y si se *moldran*», 101r; 103v)

molí («sien tenguts y obligats a anar a *moldre* al *molí* y *molins* del senyor en dits llochs y marquesat» 103v); *molí d'oli*, *molí fariner* («no puguen parar ni tenir hostel en ses cases ni en altra part de dits llochs ni terme de aquells, ni fer *molins de oli*, ni *fariners*, forns [...]», 104r)

montó 'munt, gran nombre de coses juntes' («obligats a pagar [...] responsió y participió de fruyts a la senyoria a saber: de les hortes de dits llochs [...] al *quint*, ço és, que après de haver pagat del *montó* comú lo delme, ters delme y primícia y altres drets si'n haurà, del que restarà franch del dit *montó* hajen de donar y pagar de cada cinch *caffços* o *barcelles*, la una al dit senyor y sos successors in perpetuum y les quatre sien per al vasall y nou poblador [...] Y de totes les demás terres que no-s regaran, ara estiguen en lo pla o

montanya, arborades o per arborar, hajen de pagar y paguen de nou una, a saber és, que després de haver pagat lo delme, ters delme y primícia del *montó* comú paguen del restant, de cada nou *barselles*, una per al senyor y les huyt per al vasall», 100v-101r)

morera 'arbre de la família de les moràcies, espècie *Morus alba*; les fulles serveixen d'aliment als cucs de seda' («les *moreres* y seda al *quint*», 101v i marge)

montanya («així en lo pla com en la *montanya* del terme», 99v; 101r, 106v, 107r)

oli («una lliura de *oli* per cada peu», 101v; 104r)

oliva («les *olives* y garrofes», 101r)

palla («una sàrria de *palla* cascun any. Tots los quals fruyts, *palla* y drets a senyor pertanyents», 102r i marge)

pansa (*pansa*, 101v; *panses*, 101v marge) v. *anou*

parar hostel 'posar aquest establiment en disposició de prestar servei' («no puguen parar ni tenir hostel en ses cases», 104r)

partir/ pagar a la huitena, a la sisena/ al quint, al quart, al sisè («Y en respecte de la figa, *pansa* amel·la y *anous*, hajen de partir y parteixquen a la *huytena*», 101v; «Lo vi, a la *sisena*», 101v; «sien tenguts y obligats a pagar y paguen de responsió y participió de fruyts a la senyoria a saber: de les hortes [...] al *quint*, ço és, que après de haver pagat del *montó* comú lo delme, ters delme y primícia y altres drets si'n haurà, del que restarà franch del dit *montó* hajen de donar y pagar de cada cinch *caffços* o *barcelles*, la una al dit senyor y sos

successors in perpetuum y les quatre sien per al vasall y nou poblador», 100v; «Oliveres y garroferes *al quart*, ultra del dret de almàcera, que de 12 barcelles una», 101r marge; Y en respecte del *vi* que faran de les vinyes que huy hy a y per havant se plantaran, hajen de pagar y paguen *al sisè* en vi al duell», 101v i pàssim)

pasturar 'dur animals a alimentar-se de l'herba dels camps' («dit bestiar cabriu no-l puguen *pasturar* per lo arborat», 107v)

peu 'quantitat d'olives que entren en cada premsada, i que sol equivaler a quatre quarteres' («dita almàcera haja de pagar [...] una lliura de oli per cada *peu*», «Y ab pacte que si qui farà les olives posarà sa cavalcadura per a moldre los *peus*, no tinga que pagar altra cosa més del dessús dit», «1 lliura de oli per *peu*» 101rv i marge)

pinar («ab què no sia dels *pinars* vedats ni de arbres fructificants. Y així mateix, tostemps que hauran menester algunes bigues de dits *pinars* per a la obra de ses cases», 107r)

pi («los herbatges, *pins*, carrasques y altres arbres, montanyes y terres incultes e altres», 106v)

pla («així en lo *pla* com en la montanya del terme dels dits llochs del marquesat de Guadalest», 99v; 101r)

plaça («lo dia del dimarts de cascuna semana per a tenir mercat en la *plaça* o *places* dels dits llochs», 104v); *plaça del mercat* («traure a vendre a la *plaça del mercat* aquell mateix dia les virtualles que voldran», 104v)

porc («gosat tenir cria ni ramat de *porchs* en los dits llochs», 108r)

quart, –a v. *partir*/ *pagar a la huitena*, a la *sisena*/ *al quint*, *al quart*, *al sisè*

quarta 'mesura de líquids'; *mitja quarta* («Excepto la vitualla del vi, la qual no-s puga vendre sinó serà de *mija quarta* ensús y no menys», 105r; 105v)

ramat 'conjunt d'animals de la mateixa espècie que es crien i es fan pasturar plegats', *ramat de porcs* v. *porc*

regar («Y de totes les demás terres que no-s *regaran*, ara estiguen en lo pla o montanya, arborades o per arborar, hajen de pagar y paguen de nou una», 108r)

restar 'quedar' («del que *restarà* franch del dit montó hajen de donar y pagar de cada cinch caffiços o barcelles», «se done y pague la una al senyor y *resten* les onze pera al vasall» 100v i 101r; 260r *Est*)

Com hem vist adés a *despesa*, *esguardar* o *esdevenidor*/ –a, amb la progressiva influència del castellà, certs mots patrimonials han estat substituïts per altres també genuïns semblants als equivalents castellans o presos directament d'aqueixa llengua; és el cas de *restar* davant *quedar*, com veiem encara ben representat en al *Carta de població*.

returar 'reservar-se, retenir per a si' («com totes les regalies dit don Christòphol de Cardona, en dit nom, se *retura* y reserva per al dit senyor marquès y a sos successors», 104r; 107v). Segons sembla, *returar* (variant de *reaturar*, derivat de *aturar*; *DCVB*) és ara viu a les Illes Balears. En altres èpoques, degué presentar una extensió més gran; cf., p. ex., *La reintegració de la Corona de Mallorca a la Corona d'Aragó* (II, 1342, carta 41), *Epistolari*

de Ferran i d'Antequera (1413, p. 64, 394), Pere Tomic (1438, p. 238, 265 i 269), *Lletres reials a la ciutat de Girona* (1474, Perpinyà, tres ocurrences, carta 605), *Sumari d'Espanya* (darreries del s. xv, p. 159); cf. les atestacions que en dóna Faraudo. I degué tenir un arrelament important al País Valencià: *Furs de València* (iv, 1488, p. 313), Ausiàs Marc (poema 128, vers 318), *Manual de Consell de Gandia* (1485, p. 102 i 112; 1488, p. 243), *Dietari de Porcar* (1605-1627: nou ocurrences), *Llibre d'antiquitats de la Seu de València* (1612, p. 287) i cartes de població del s. xvii (p. ex., *Carta de població de Senyera* 1611; ed. Pla 2006: 220). Modernament, *aturar* ha estat vist per alguns com a paraula aliena al valencià. Cf. aquestes mostres de textos de llenguatge populars d'autors de diversos punts del País Valencià: «el pòble que s'uní en esta tremolina de setembre, no havia d'*aturar* per así ningun gringo» (*El Mòle* i, 28-xi-1840: vii, 103); «No (*atura* ni sosega» (Escalante, ii, 1923: 526); «a posesionar-se de la susdita replaseta, hont *deturava* un bon rato» (Ibarra, 1920:82). L'arreglen els diccionaris dels s. xviii (Ros 1739) i del xix (*DEscrig* 1851); el *DMartí Gadea* (1891) afig l'accepció 'vulg. echarse ó tirarse en el juego, ganar'. I, a més, hi ha la frase, encara corrent: «Tal persona no (*atura* un momento/ tot lo dia». Es diu també amb el sentit de *returar*: «Ei, passa el plat del companatge i no te l'*atures*».

riu («Advertix-se que aquest lloch no està, ni pot estar poblat per la incomoditat de la misa y per estar lo *riu* per mig y perquè no y [h]a aygua per a horta», 258r *Est*)

sàrria 'recipient d'espart o de palma, d'un metre a vuit pams de llargària, que forma bossa a cadascun dels dos extrems, i serveix, posat de través damunt una bèstia, per a transportar

les coses més diverses com fruita, verdura, aviram, terra, herba, fem, etc.' («cascuna casa tinga obligació de donar al dit senyor y a sos successors, *in perpetuum*, una *sàrria* de palla cascun any», 102r).

La variant *sària* té actualment una gran extensió; l'he poguda atestar en textos del s. xviii («Coloqui del rosí alasá», ed. de Blasco 1983). Com s'ha explicat a *DECat* (*sàrria*, 698b: 16 i ss) i a Martines (2000: 238-239), aquesta variant va lligada al canvi de sil·labació provocat per la realització de *i* com a semiconsonant (*sà-rrí-a* > *sàr-ja*); això situava *-rr-* en posició implosiva, posició reservada per a la bategant *r* i vedada per a *rr* i altres geminades. Cf. també *bandúria* per *bandúrria*, *Boriana* per *Borriana*, *tíria* per *tírria*... o fins i tot el castellanisme *barrio* pronunciat *bario*.

secà 'terreny naturalment sec, que no es rega artificialment, que no rep altra humitat que la de la pluja' («Del *secà* a la novena, y delme, terç delme y primícia», 101r marge; 255r i pàssim, *Est*)

seda («Y de les moreres y *seda* al quint», 101v)

sèquia («les aygües han gastat cert asut y *cèquia* que los moros tenien feta», 258r *Est*)

servici («la llenya que cascun vasall haurà de menester per a son *servici*», 107r)

sisè, *-sena* v. *partir/ pagar a la huitena, a la sisena/ al quint, al quart*

soguejar 'amidar la terra valent-se d'una soga' («Item, és estat pactat, clos, avengut y concordat per y entre les dites parts que si serà necessari *soguejar* o repartir algunes terres, lo gasto del *soguejar* y repartir dites terres se pague migerament per les dites parts», 99r i marge)

sots 'davall, sota', *sots pena de* 'amb aplicació d'una determinada sanció' («*sots pena de comís*», 103r, 103v, 109v)

taverna 'botiga on es ven vi a la menuda' («tenda, *taverna*, hostel, flaqueria, pagant los drets y furs acostumats respectivament per cascuna casa», 103v)

tenda 'establiment on es ven a la menuda'; v. *taverna*

tender 'persona que té tenda o botiga de vendre' («Y los arrendadors de les regalies et signanter lo *tender* qui tendrà arrendada la tenda o tendes dels dits llochs tinguen facultat», 104v)

**tenor* 'petit forn o foguer domèstic per a coure pa en privat' («no puguen parar ni tenir hostel en ses cases ni en altra part dels dits llochs ni terme de aquells, ni fer molins de oli ni fariners, forns ni *thenors* per les cases», 104v).

Es tracta, probablement, d'un arabisme (de l'àrab *tannûr*; Llorca 2006); cf. *la tenor* o *la tenoreta del foc* 'el caliu, l'escalfor que fa la llar', encara ben vives.

terme 'porció de territori limitada per propietat o jurisdicció' («així en lo pla com en la montanya del *terme* dels dits llochs del marquesat de Guadalest» i «ningú puga portar a vendre ni vena en dits llochs y marquesat ni *térmens* de aquell ningun gènere de *vitualles*», 99v 100v; 104r, 103v, 105r, 108v)

tomar 'agafar, prendre' («que les aygües han gastat cert asut y cèquia que los moros tenien feta y huy no y pot venir l'aygua y per a tomar-la y aprofitar-se de horta y tenir aygua per a beure se han de gastar més de 200 sous», 258r Est).

Es tracta d'un castellanisme? O és el verb *tomar* connectat amb *entomar* i amb *empomar*?

terra campa 'aquella terra on no hi ha cap arbre, sinó que es destina tota a la producció de cereals' («ara sia arborat de qualsevol gènere de arbres, vinyes o *terra campa*», 99v)

vedat, *-ada* 'lloc on està prohibit d'entrar' («tota la llenya que cascun vasall haurà de menester [...], puga fer en la montanya o montanyes del dit marquesat, ab què no sia dels pinars *vedats* ni de arbres fructificants», 107r)

**versí*. Forma aglutinada de la preposició *vers* i el pronom *si*: *vers si* («reservant-se *versí* y per a tots sos successors la *senyoria directa* de totes les dites cases, terres, heretats y possessions», 112r)

vi («Y en respecte del *vi* que faran de les vinyes que huy hy a y per havant se plantaran, hajen de pagar y paguen al sisè en *vi* al duell», 101v i pàssim)

vinya («ara sia arborat de qualsevol gènere de arbres, *vinyes* o *terra campa*», 99v; 101v; 105r)

vitualla 'provisió de boca, conjunt de coses comestibles' («ningú puga portar a vendre ni vena en dits llochs y marquesat ni térmens de aquell ningun gènere de *vitualles*», 103v; 104r; «a vendre qualsevol gènere de *vitualles* de la tenda», 104v; «traure a vendre a la plaça del mercat aquell mateix dia les *vitualles* que voldran y les parexerà [...]. Excepto la *vitualla* del vi, la qual no-s puga vendre sinó serà de mija quarta ensús y no menys», 105r)

2.2. Els barbarismes de la *Carta de població* són ben escassos; al capdavant, reflecteixen un context sociolingüístic en què el castellà anava assumint un espai de major privilegi. A banda d'un únic cas de la perífrasi verbal *tenir que*, en l'àmbit de la sintaxi («qui farà les olives, posarà sa cavalcadura per a moldre los peus no *tinga que* pagar altra cosa mes del dessús dit», 101r), hi ha, dins el lèxic:

demés 'altre, restant' («Y de les moreres y seda al quint, guardant lo mateix orde. Y de totes les *demés* fruytes hajen de pagar a la huytena», 101v; 102r, 104v, 105r, 106v)

gasto 'despesa' («haja de venir y vinga a càrrech, *gastos* y despeses dels littigants y no del senyor» i «que si serà necessari soguejar o repartir algunes terres lo *gasto* del soguejar y repartir dites terrers se pague migerament per les dites parts», 99r i 97r) v. adés *despesa*.

gènere 'classe, tipus' («ara sia arborat de qualsevol *gènere* de arbres», 99v; «Y que ningú puga portar a vendre ni vena en dits llochs y marquesat ni tèrmens de *aquell* ningun *gènere* de virtualles», 103v; 140v).

Comença a atestar-se a darreries del s. xvi.

Fraseologia

3.1. La fraseologia és un capítol de molt d'interès en l'estudi de la llengua i no sempre prou atès. Abasta un espai molt ampli i, segons com, mal de delimitar: s'hi inclouen des de les concurrències o col·locacions fins a les locucions i als refranys i proverbis.¹⁷ Aquesta mena de documents incorpora elements fraseològics de diversa tipologia: n'hi ha en llatí¹⁸ i en català; n'hi ha que són, més aïna, específics del registre juridicoadministratiu, tot i que a voltes han passat a la llengua comuna; i n'hi ha també que són d'ús general. N'espelluem algun dels més interessants; els ordenem alfabèticament segons el mot que es presenta ací subratllat.

a son arbitre 'd'acord amb el propi criteri' («Y en cas que no·u fessen, lo dit senyor los puga manar, sots les penes *a son arbitre* impositores, que·u facen», 98r)

prendre alguna cosa a càrrec d'algú («lo dit don Christòphol, en dit nom, *pren a son càrrech* administrar justícia francament», 97r)

17.- Cf., p. ex., Corpas (1997), Espinal (2004), Ginebra (2005ab, 2008), Sánchez (2010).

18.- No oblidem que, al capdavant, molts fraseologismes de les llengües romàniques (i no sols), sobretot del registre juridicoadministratiu, són d'origen llatí, d'època antiga o medieval; cf.: *et alias* («per furs y privilegis del present Regne *et alias* és concedit», 95r; 108v); *et etiam* («*et etiam* tinguen obligació de conrrear, cultivar y procurar a ús y costum de bon llaurador», 98r); *et sich deinde annuatim* («Començant la primera paga per pacte exprés lo dia e festa de la Assumptió de la Sacratíssima Verge Maria del any mil sis-cents y dotze y la segona en lo dia y festa de Tots Sants del mateix any; *et sich deinde annuatim* perpètuament», 100r); *et signanter* («Y los arrendadors de les regalies *et signanter* lo tender qui tendrà arrendada la tenda o tendes dels dits llochs tinguen facultat», 104v); *et insolidum* (108v marge); *in infinitum* («y bon govern de aquells *in infinitum*», 108v); *in perpetuum* («persones que per temps vendran a poblar, avehynar-se o avasallar-se en dits llochs e marquesat de Guadalest *in perpetuum*», 94v i pàssim; cf. «sien tenguts y obligats, ells y sos successors *perpètuament*, a conservar les cases y terres», 98r); *ipso facto* («*ipso facto* los puga comisar y llevar les tals cases y terres establides», 99r); *ratto semper manente pacto* («per pena, dany e interès, *ratto semper manente pacto*», 110r); *ut supra* («per ço és estat tractat entre les dites parts *ut supra* que si la declaració fahedora [...]», 110r).

constitució d'un clam (109r marge).
Ara potser en diríem *posar una denúncia, una querella*.

assumir i evocar la coneixença («Reservant-se com se reserva lo dit don Christòphol [...] poder-se *asumir* y *evocar la conexença* de qualsevol causes», 96v)

en conformitat de 'd'acord amb, segons' («*en conformitat de* dit capítol, nome[na]rà les persones que per a la electió fahedora per lo Consell», 95v)

costum i pràctica («contant la caffçada a rahó de sis fanecades y lo jornal de la mateixa manera com és *costum y pràctica*», 99v)

dany i perjú («ni fer altra cosa *en dany y perjuhy* de les dites regalies, sots pena de seixanta sous», 103v)

a despeses (d'algú) 'a càrrec (d'algú)' («Tots los quals fruyts, palla y drets a senyor pertanyents [...], los dits vasalls y nous pobladors [...] sien tenguts y obligats a portar a la casa del senyor [...] *a despeses dels dits vasalls*», 102r)

segons estil i pràctica («roborats *segons lo stil y pràctica* del notari», 109v)

concedir facultat per a, reservar-se facultat de/ per a, tenir facultat, estar en facultat (d'algú), *concedir facultat* cf. adés *facultat*.

en sa força i valor («Y la present capitulació y població y los establiments fahedors resten en tal cas *en sa força y valor*», 106r)

bon govern 'adequada direcció i administració de la vida, el funcionament, especialment d'una col·lectivitat' («obtemperen, guarden y observen les coses que per aquell seran provehides y manades

per a la bona administració de justícia pau, quietut y seguretat de les persones y béns dels pobladors y vasalls que ara són y per temps seran de dits llochs del dit marquesat de Guadalest y *bon govern* de aquells in infinitum», 108v).

Cocurrència que ja atestem al s. xv («servets, compliats, pratiquets e exequetets aquelles per *bon stament e per bon govern e regiment* d'aqueixa ciutat, axí com si Nós personalment vos ho dèhiem, car speram en Nostre Senyor», Barcelona 1436, carta 491; *Lletres reials a la ciutat de Girona*); cf. el neologisme (realment necessari?) *govenança*.

guardar/ seguir orde 'fer les coses d'acord amb una determinada successió' («*seguint* lo mateix *orde* de pagar primerament tots los drets, si-ls hy haurà. Y de les moreres y seda al quint, *guardant* lo mateix *orde*», «*guardant lo orde* dessús dit» 101v, 105v; 101r)

administració de justícia i *administrar justícia* v. adés 4.1.2.

**segons l'ocurrència del temps* 'd'acord amb els esdeveniments que puguen produir-se, depenent com vagen les coses' («és estat pactat [...] per y entre les dites parts que lo dit senyor marquès y sos successors que per temps seran in perpetuum y segons més convendrà y a dit senyor parexerà y bent vist serà, tinga llibera facultat de poder fer [...], 108r).

Cf., p. ex., «Tenim admiració que, vehent *la ocurrència del temps* e segons aquella la necessitat que ha y se faça ab tota promptitut» (Barcelona 1503, carta 678; *Lletres reials a la ciutat de Girona*), «renovar y fer de tres en tres mesos, *segons la ocurrència del temps*, salvats los privilegis de les universitats» (*Cort general de Montsó* 1585, p. 520), «Supplique a vostres senyories me perdonen lo que-m só detengut

en dita stampa, que per *la occurrència del temps* e no per falta de volentat se ha differit fins ara» (València 1558; ed. Escartí 1997: 157) o «Attesa majorment la *occorrença del temps*, carestia y necessitat» (Sóller 1578, DCVB).

imposar penes v. adés 4.1.2.

prendre possessió (d'una cosa) 'començar a posseir-la' («ans de *pendre pocessió* los dits nous pobladors de les cases», 94v)

al respecte 'amb referència a això' («A saber és, que se apresiarà la casa per dos persones nomenadores per les parts y valent la tal casa cent lliures, pagarà per cens annuatim quaranta sous, y així se segueixca en totes *al respecte*, valent més o menys la tal casa», 99v); *en/ a respecte de/ a* 'quant a, pel que fa a' («Y *en respecte de* les olives y garrofes, seguint lo mateix orde, paguen de cada quatre una», 100r; 101v, 109r; «sien tenguts [...] a anar a moldre al molí y molins del senyor [...] y a coure en lo forn o forns de dits llochs, pagant lo dret acostumat, y a comprar carn de la carnereria y així mateix lo que *a respecte a* tenda,/ taverna, hostal, flaqueria», 103v; 105v)

a saber és 'fórmula per a entrar en el detall d'una cosa' («nomenarà les persones que per a la electió fahedora per lo Consell y per dits pobladors y vasalls dels dits llochs y marquesat de Guadalest seran elets, *a saber* és: que sien nomenats dos per a justícia», 95v; 99v, 101r)¹⁹

sèrie i tenor («són del *sèrie* y *thenor* *inmediate* següents», 94v)²⁰

de sol a sol («lo dia del dimarts de cascuna semana per a tenir mercat en la plaça o places dels dits llochs respective, lo qual dia se entenga *de sol a sol*», 104v). Bella i antiquíssima expressió (s. XIV).

+ultra i a més de («*ultra* y a més del cens ànnuo de súz dit y senyalat han de pagar per jornals y caffçades que posehyran», 100v).

Cf. «cent y sinch lliuras barcelonesas, *ultra* y a més de les quals, li hajen de donar las francissas per dita porta de sacristia y fer-li la vida, lo temps estarà y posarà en assentar dit retaule» (Figueres, *Capitulació de la fabricació d'un retaule*, 1644; ed. Serna & Serra, 1999: 292) o «Ítem sàpia dit comprador que *ultra* y a més del preu que [h]y prometrà donarà y pagarà al nott[ari] y venador llurs respective qüerns» (i 9 casos més. Perpinyà 1700; Manual del notari Jaume Esteve; ed. Peytaví 2004:399); també *ultra* tot sol: «Oliveres y garroferes al quart, *ultra* del dret de almàcera, que de 12 barcelles una» (101r marge).

ús i costum («les cases y terres que se'ls establiran *a ús* y *costum* de bon adqueridor a bé millorar y en res no deteriorar aquelles, *et etiam* tinguen obligació de conrrear, cultivar y procurar *a ús* y *costum* de bon llaurador», 98r)

ús i exercici («són estats dels dits llochs y marquesat de Guadalest, ab tota la juris[dic]tió civil y cri minal, alta y baixa, mer y mixt imperi, *ús* y *exercici* de aquella», 958r)

a planes i lliberes voluntats («successors per a fer a ses *planes* y *lliberes* voluntats», 104r; 107r)

19.- Sobre l'origen d'aquesta construcció, cf. Martines (2002b).

20.- V. dins els fragments en llatí de la mateixa *Carta de població*: «seriem et thenorem» (πov).

3.2. Cal remarcar aquelles construccions que inclouen un verb de suport (també dit *verb lleuger*; *light verb*, en anglès). Com és sabut, són formades per un verb i un grup nominal: tot i que el primer fa de nucli sintàctic, és aquest darrer qui aporta contingut semàntic de l'acció expressada. Al capdavant, el nom assumeix caràcter predicatiu i actua com a veritable nucli de la predicació. Solen tenir un caràcter idiomàtic (Mel'cuk 1998, Colominas 2002, Ginebra 2008, Sánchez 2010). Com hem provat de mostrar en altres llocs (Martines 2004, 2006), la recerca diacrònica forneix dades d'interès sobre aquesta qüestió; vegem-ne una petita mostra de la *Carta de població*.

fer llenya («tota la *llenya* que a cascun vasall haurà de menester per a son servici, puga *fer* en la montanya», 107r)

fer olives («qui *farà les olives*, posarà sa cavalcadura per a moldre los peus no tinga que pagar altra cosa mes del dessús dit», 101r)

Probablement, *fer* és un dels verbs lleugers prototípics; a la *Carta de població*, hi compareix en un context d'interès: amb *llenya* o *olives* per donar nom a l'acció de 'arreglar, obtenir, adquirir' o 'produir, processar aquests productes. Són usos plenament vigents; a més d'aquests, recordem *fer ametles*, *fer herbes*, *fer aigua*, *fer gamba*...; per aquesta via, s'ha proposat *fer gasolina/ benzina* 'omplir el dipòsit amb gasolina, benzina', que correspon al castellà *respostar*.

Trobem *fer llenya* en textos més antics: «pusquen tenir lurs bestiar e caçar e *leyna fer* en temps de necessitat en la dita devesa» (*Epistolari*, València 1332, 97); *fer olives* deu tenir en la *Carta de població* una de les primeres atestacions, fins ara.

3.3. Com ja vam advertir en Martines (2004: 347), el verb *celebrar* pot tenir en els textos antics el sentit de 'realitzar un acte, una reunió, un espectacle'; tot i així i a pesar que el diccionari normatiu l'admet en aquesta accepció (*DIEC2*), ha estat sovint vist de genuïtat dubtosa i ha estat evitat. A la vora de *celebrar*, i com veiem ací, s'hi poden trobar altres verbs (*fer* i *tenir*):

fer juí («Y que per rahó y causa de la pocsessió y domini de dites cases y terres hajen de regonèxer tant solament al dit senyor marquès y sos successors y *fer juhí* davant de dit senyor marquès o dels jutges per aquell elegidors», 103v)

tenir mercat («lo dia del dimarts de cascuna semana per a *tenir mercat* en la plaça o places dels dits lloch», 104v)

3.4. Té un interès particular *prestar sacrament* i *homenatge*, tant per la coocurrència sencera, probablement fixada en aquest context, com per la sola presència de *sacrament* en comptes de *jurament*: «*prestant* al dit don Christòphol de Cardona en lo dit nom *los sacrament* y *homenatge* de fidelitat» i «après de *haver prestat* los dits pobladors y vasalls al dit procurador *los sacrament* y *homenatge*» (94v i 95r).

La llengua antiga deia també *fer sacrament*: «*Sacrament* de calúmpnia *farets* en los plets vostres» o «que-ls ecclesiàstichs e militars e reyls en la dita Cort *feren sacrament* de faeltat e juraren en rey [...] don Alfonso» (*Carta de franquesa*, 1248, ed. Miralles 2006: 118; *Cort general de Montsó* 1533, 23). *Prestar sacrament* és quasi coetània: «sots la virtut del *sacrament prestat*» o «ecclesiàstichs *presten sacrament* e los setglars, *sacrament* y *homenatge*» (*Cort de Cocentaina* 1294, 643; *Cort general de Montsó*

1533, 65). Totes dues eren també del llatí administratiu: «quod *sacramentum* corporaliter *facimus*» o «*iuramento* calumpnie quod *prestatur* [...] petitur *sacramentum* calumpnie *prestari*» (Perpinyà, 1197; i Barcelona, 1284; AVJl).

Sagrament havia estat mot patrimonial, en la drecera de l'occità *sagramen(t)* i del francès *serment*. El despullament dels textos mostra una progressiva minva de la freqüència d'ús de *sagrament* davant el sinònim *iurament*, també atestat des d'antic, però més tímidament. Colón (1976: 97) ja va posar aquest cas (a la vora *frare* i *germà*, *cercar* i *buscar*, *maridar* i *casar* i molts altres) com a mostra de la hispanització del lèxic català des de darreries de l'edat mitjana; cal afegir-hi també l'atracció analògica del verb *jurar*.²¹

La concurrència de *sagrament* i de *homenatge* que observem en la *Carta de població* és també ben antiga: «a *omanatge* ho a *sagrament* de feeltat», «no-l pusca d'açò reptar en alguna cosa per *omanatge* ni per *sagrament* pasat»; «Item que cas[cú] dels dits clavaris fa *sagrament* e *homenatge* als pahers»; «per lo *sagrament* y *omenatge* per aquells prestats» (*Usatges de Barcelona*, s. XIII, 111 i 145; *Reintegració de la Corona de Mallorca* 1342, carta 41; *Processos d'Albalat*, 1611-1666, 155). Els exemples anteriors il·lustren una variació semblant entre els verbs de suport *fer* i *prestar* amb *homenatge*. *Sagrament* i *homenatge* constitueix un fórmula jurídica específica: 'jurament acompanyat de declaració solemne de feeltat en un càrrec, ambaixada, contracte, etc.' (DCVB).²² *Homenatge* (< llatí *HOMINATICU, derivat de HOMINE) ens remet a la cerimònia de vassallatge del règim feudal, que encara plana en el context de les cartes de població del s. XVII.

Comptat i debatut, *sagrament* ja devia ser en aquesta època un mot que sobrevivia arredossat en fórmules legals i en documentació com aquesta.

A tall de conclusions

La *Carta de població* i, en menor grau, el *Llibre d'establiments* de la Vall de Guadalest ofereixen materials lèxics i fraseològics d'interès per l'estudi de l'evolució de la llengua. Hi hem constatat el manteniment d'una tradició del llenguatge juridicoadministratiu en un tipus de text que també aplega molts elements de la llengua comuna; són, en aquest sentit, fonts de notable riquesa. D'una banda, hi hem atestat paraules, accepcions i fraseologismes que no havien estat aplegats pels diccionaris de referència; i hi hem trobat dades d'interès sobre vocables poc o no gens documentats. Així mateix, hi hem advertit la presència de variants i de sinònims que denoten bé la pervivència (ni que fos escrita) de formes antigues o bé la penetració de solucions noves.

Aquest tipus de documentació han ser present dins un corpus textual que pretenga elaborar una futura i molt necessària descripció global de l'evolució de la llengua durant aquest període històric.

21.- V. dins els fragments en llatí de la mateixa *Carta de població*: «pacti et iuramenti predictorum promittimus» (112r).

22.- V. les exigències diferents als eclesiàstics (han de fer només *sagrament*) i als seglars (han de fer *sagrament* i *homenatge*) que prescriu el text de la *Cort general de Monsó* reportat adés.

Referències bibliogràfiques

- ALBEROLA, Primitivo (2006): «Benemejís y Señera ante la expulsión de los moriscos», *Revista de historia moderna: Anales de la Universidad de Alicante*, 24, p. 153-226.
- AVJI = ARXIU VIRTUAL JAUME I. *Documents d'època medieval relatius a la Corona d'Aragó*; accessible a: <http://www.jaumeprimer.uji.es/> (darrera consulta: 30-v-2011)
- BADARE = *Base de datos sobre refranes del calendario y meteorológicos en la Romania*; José Enrique GARGALLO (dir.); accessible a: <http://stel.ub.edu/badare/> (darrera consulta: 30-vi-2011).
- BATLLORI, Miquel (1998): *De València a Roma. Cartes triades dels Borja*, Barcelona: Quaderns Crema.
- BELTRAN, Vicent (2005): *El parlar de la Marina Alta. El contacte interdialectal valencianoblear*, Alacant: Universitat d'Alacant.
- BERNABÉ GIL, David (1982): *Tierra y sociedad en el Bajo Segura (1700-1750)*, Alacant: Diputació d'Alacant.
- BEUTER, Pere Antoni (1538): *Primera part de la Història de València*, ed. de Vicent Josep ESCARTÍ, València: Universitat de València, 1998.
- BLASCO, Ricard (1983): *Col·loquis i raonaments*, València. [Sense numeració correlativa de pàgines]
- CANO IVORRA, Maria Antònia (1995): *El llibre del Mostassaf d'Elx: edició crítica i estudi lingüístic*, Alacant: Ajuntament d'Elx
- CAPUANO, Thomas M. (2009): «Early Catalan Agricultural Writing and the Libre o regla o ensayament de plantar o senbrar vinyes e arbres...», Biblioteca Digital de Ciència. cat, Universitat de Barcelona; accessible a http://www.sciencia.cat/biblioteca/documents/Palladi754_Capuan.pdf (darrera consulta: 30-v-2011).
- CASANOVA, Emili (1983): «El dret local valencià i la història de la llengua catalana», *Revista de Llengua i Dret*, 2, p. 73-83.
- ____ (1992): «El Diccionari de la Vall d'Albaida. Una presentació», *Alba. Revista d'estudis comarcals d'Ontinyent de i de la Vall d'Albaida*, 8, p. 89-97.
- ____ (1996): «Aportacions d'Enric Valor a la lexicografia catalana: el *Vocabulari Castellut* de 1948, d'Enric Valor i Josep Giner», dins Adrià CARBONELL (ed.): *Actes del Simposi Enric Valor*, Alacant: Diputació d'Alacant, p. 147-180.
- ____ (ed.) (1989): *Memòries d'un capellà del segle XVIII. Josep Espulgues, rector de Montaverner*, València: Alfons el Magnànim.
- CICA = *Corpus Informatitzat del Català Antic*, Joan Torruella (dir.), juntament amb Manuel Pérez-Saldanya, Josep Martines i Vicent Martines (en la selecció de textos), <<http://lexicon.uab.cat/cica.2009>>. [Marquem les obres de la bibliografia que han estat consultades per mitjà d'aquest corpus amb la sigla CICA]
- CIFUENTES, Lluís (2002): *La ciència en català a l'edat mitjana i el Renaixement*, Barcelona: Universitat de Barcelona.
- CISCAR, Eugenio (1993): *Moriscos, nobles y repobladores*, València: Edicions Alfons el Magnànim.
- CLIMENT, Vicent (2009): *L'expulsió dels moriscos: segregació, integració i expulsió 400 anys després: guia bibliogràfica*, Llobai: Ajuntament de Llobai.
- COLOMINA, Jordi (1985): «El parlar de la Marina Alta», *La Rella*, 4, p. 37-45.
- ____ (1986): «Mallorquinismes de Tàrbena i de la Marina Alta», *Actes del VIII Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 659-678.
- ____ (1991): *El valencià de la Marina Baixa*, València: Generalitat Valenciana.
- COLOMINAS, Carme (2002): *La representació semàntica de les construccions de suport des d'una perspectiva multilingüal*, tesi doctoral dirigida per Toni Badia, Universitat Autònoma de Barcelona; accessible a: <http://www.tdx.cat/bitstream/handle/10803/5252/ccv1de1.pdf?sequence=1> (darrera consulta: 30-v-2011).
- COLÓN, Germà (1976): *El léxico catalán en la Romania*, Madrid: Gredos; n'hi ha traducció al català: *El lèxic català dins la Romània*, València: Universitat de València, 1993.
- ____ (1980 i 2002): *Furs de València*, i i ix, Barcelona: Barcino.
- *Consolat de mar* = COLÓN, Germà & Arcadi GARCIA (2001): *Llibre del Consolat de Mar. Edició del text de la Real de Mallorca amb les variants de tots els manuscrits coneguts*, Barcelona: Fundació Noguera.
- CORPAS, Gloria (1997): *Manual de fraseologia española*, Madrid: Gredos.
- *Cort de Cocentaina* = PONSODA SANMARTÍN, Joan (1996): *El català i l'aragonès en els inicis del Regne de València segons el «Llibre de Cort de Justícia» de Cocentaina*, Alcoi: Ed. Marfil.
- *Cort general de Montsó* = SERRA PUIG, Eva (COORD.): *Cort general de Montsó* (1585), Barcelona, Generalitat de Catalunya [CICA i http://www20.gencat.cat/docs/Justicia/Documents/ARXIUS/volum22_tjc.pdf]
- COSTA, Josep (1977): «La repoblació mallorquina a la Marina Alta i al seu entorn en el segle XVII», *Trabajos de Geografía*, 34, p. 87-91.
- *Curial e Güelfa. Introducció i edició filològica* per Antoni FERRANDO, Tolosa de Llenguadoc: Universitat d'Alacant/ MITRA/ Anacharsis Éditions, 2007.
- *D'Aguiló* = Marian AGUILÓ I FUSTER (1914-1934): *Diccionari Aguiló*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- *DBelvitges* = BELVITGES, Josep & Joaquim ESTEVE & Antoni JUGLÀ I FONT (1803 i 1805): *Diccionario catalán-castellano-latino*, i i ii, Barcelona.
- *DCVB* = ALCOVER, Antoni M. & Francesc de B. MOLL (1980): *Diccionari Català-Valencià-Balear*, 10 v. Palma: Moll.
- *DECat* = Joan COROMINES (1983-1991): *Diccionari etimològic complementari de la llengua catalana*, 9 vol., Barcelona: Curial.
- *DEscrig* = ESCRIG, Josep (1851): *Diccionario valenciano-castellano*, València.
- *DFuster* = FUSTER TARONGI, Just Pastor (1827): *Breve vocabulario valenciano-castellano sacado de varios autores*, València.

- *DIEC2* = INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (2007): *Diccionari general de la llengua catalana*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans/ Edicions 62/ Enciclopèdia Catalana.
- *Dietari de Pere Porcar* = Pere Joan PORCAR (1605-1627): «Cosos evengudes en la ciutat e regne de València», dins Vicent Josep ESCARTÍ (1998): *Memòria privada. Literatura memorialística valenciana dels segles xv al xviii*, València: Edicions 3i4.
- *DJMartí Gadea* (1891) = MARTÍ GADEA, Joaquim (1891): *Diccionario General Valenciano-Castellano*, València.
- *DLlombart* = LLOMBART, Constantí (1887): *Diccionario valenciano-castellano*, València.
- *DSanelo* = GULSOY, Joseph (1964): *El «Diccionario valenciano-castellano» de Manuel Joaquín Sanelo. Estudio de fuentes y lexicología*, Castelló de la Plana: Societat Castellonenca de Cultura.
- *ECat* = *Enciclopèdia Catalana*, Grup Enciclopèdia Catalana; <http://www.enciclopedia.cat/> (darrera consulta: 30-vi-2011).
- *El Mòle. Semanari progresista satíric*, I, 1- II, -1837 / 30-iv-1837, València; *El Mòle*, II, 1- v-1837 / 4-viii-1837, València; *El Mòle*, III, 11-viii-1837 / 31-viii-1837, València; *El Mòle*, I, 3-xi-1840 / 17-iv-1941, València; *El Mòle*, II, 2-v-1841 / 9-vii-1941, València.
- *El Tabalet* = BERNAT I BALDOVI, Josep (1847): *El Tabalet*, València.
- EPALZA, Mikel (1994²): *Los moriscos antes y después de la expulsión*, Madrid: Mapfre.
- *Epistolari* = AGUSTÍ RUBIO VELA (ed.) (2003): *Epistolari de la València medieval*, I, València/ Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana/ Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- *Epistolari de Ferran i d'Antequera* = CARLOS RODRÍGUEZ LÓPEZ (ed.) (2004): *Epistolari de Ferran d'Antequera amb els infants d'Aragó i la reina Elionor*, València: Universitat de València.
- ESCALANTE, Eduard (1922-1924): *Colección completa de las Obras Dramáticas*, I (1922), II (1923) i III (1924), València.
- ESCARTÍ, Vicent Josep (1997): «Nota sobre l'interès sobre Ausiàs March al s. XVI», dins RAFAEL ALEMANY (ed.): *Ausiàs March: textos i contextos*, Alacant: Publicacions de l'Abadia de Montserrat/ Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, p. 155-171.
- ESPINAL, Teresa (2004): «Lexicalization of light verb structures and the semantics of nouns», *Catalan journal of linguistics*, 3, p. 15-43.
- FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, Lluís, *Vocabulari de la llengua catalana medieval*, dirigit per Germà COLÓN; accessible a: <http://www2.iec.cat/faraudo/results.asp> (darrera consulta: 30-vi-2011).
- FERRANDO, Antoni & Miquel NICOLÁS (2011): *Història de la llengua catalana*, Barcelona: UOC.
- FERRER I MALLOL, Maria Teresa (1986): «La carta de població dels Sarrains de la Vall d'Aiora (1328)», *Sharq Al-Andalus*, 3, p. 81-94.
- FURIÓ, Antoni (1982): *Camperols del País Valencià. Sueca, una comunitat rural a la tardor de l'Edat Mitjana*, València: Alfons el Magnànim.
- FURS V. COLÓN, Germà & Arcadi GARCIA & Vicent GARCIA EDO (1980-2007): *Furs de València*, Barcelona: Barcino.
- GIL OLCINA, Antonio (1979): *La propiedad señorial en tierras valencianas*, València: Del Cenía al Segura.
- GIL VICENT, Vicent (ed.) (2002): *Ordenances municipals de Vila-real (segles XIV-XVII)*, València: Universitat de València.
- GINEBRA, Jordi (2005a): «Fraseologia i concurrències en l'escola de lingüística de corpus de Birmingham», *Randa*, 55, p. 169-179.
- ____ (2005b): «Fraseologia, lingüística de corpus i ensenyament de la gramàtica», *Articles: Revista de didàctica de la llengua i de la literatura*, 36, p. 12-19.
- ____ (2008): «Els verbs de suport en català i en anglès: estudi contrastiu a partir d'un petit corpus paral·lel», *Els Marges: revista de llengua i literatura*, 85, p. 53-73.
- GRIERA, Antoni (1966-1970): *Tresor de la llengua, de les tradicions i de la cultura popular de Catalunya*, 14 vol., Barcelona: Polígrafa
- GUINOT, Enric (1998): *Les senyories medievals: una visió sobre les formes del poder feudal*, València: Universitat de València.
- IBARRA, Pere (1920): *El rosari de l'Aurora*, Elx.
- IBORRA, José Manuel (1981): *Realengo y señorío en el Camp de Morvedre*, Sagunt: Publicaciones de la Caja de Ahorros y Socorros de Sagunto.
- LAPEYRE, Henri (1986): *Geografía de la España morisca*, València: Diputació de València.
- *Lletres reials a la ciutat de Girona* = M. Josepa ARNALL I JUAN, ed. (2000): *Lletres reials a la ciutat de Girona (1293-1515)*, vol. I i II, Barcelona: Noguera. [CICA]
- *Llibre d'Antiquitats de la Seu de València* = MARTÍ MESTRE, Joaquim (1994).
- *Llibre de les grandeses de Tarragona* = Eulàlia DURAN (ed.) (1984): *Lluís Ponç d'Icard i el «Llibre de les grandeses de Tarragona»*, Barcelona: Curial [CICA]
- LLORCA, Francesc X. (2006): «De tannûr a tenor. La història d'un arabisme valencià», *Randa*, 57, p. 213-224.
- LLORET, Paz (2002): «Los intentos repobladores del señor de Olocau tras la expulsión de los moriscos. La carta puebla de 1610», *Revista de historia moderna*, 28, p. 345-366.
- *Manual de consells de Gandia* = Vicent OLASO (2005): *El Manual de Consells de Gandia a la fi del segle XV*, València: Universitat de València.
- MARCH, Ausiàs: *Poesies*, ed. de Pere BOHIGAS, revisada per Amadeu-J. SOBERANAS i Noemí ESPINÁS, Barcelona: Barcino, 2000.
- MARTÍ GADEA, Joaquim (1906): *Tròços y mòsos, ó retalls de la nostra terra*, València.
- MARTÍ MESTRE, Joaquim (1991): *Les Ordinacions de la costa marítima del Regne de València (1673)*, València: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- ____ (1994a): «El català del País Valencià dels segles xvii i xviii», *Caplletra*, 27, p. 167-188.
- ____ (1994b): *El «Llibre de Antiquitats» de la Seu de València*, i i ii, València: Institut Universitari de Filologia Valenciana/ Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- ____ (1995): «Aproximació a la llengua del segle xvii a través de les cartes de poblament del Camp de Morvedre», *Braçal: revista del Centre d'Estudis del Camp de Morvedre*, 11-12, p. 345-360.
- ____ (1997): *Literatura de canya i cordell al País Valencià: els col·loquis de temàtica jocosa i satírica: edició i estudi lingüístic*, València: Comercial Denes.
- ____ (2007): «El registre juridicoadministratiu català al segle xvii. L'obra de Josep Llop», *Revista de llengua i dret*, 47, p. 113-144.
- MARTINES, Josep (2000): *El valencià del segle xix. Estudi lingüístic del «Diccionari Valencià» de Josep Pla i Costa*, València/ Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- ____ (2002a): «L'aragonès i el lèxic valencià: Una aproximació», *Caplletra*, 32, p. 157-201.
- ____ (2002b): «Sobre una construcció sintàctica catalana una mica controvertida: 'SER + DE + INFINITIU'. 'E si de dos mals lo menor és de elegir, qual serà l'altre, si la mort per menor elegexes' (Joan Roís de Corella)», Vicent MARTINES (ed.): *Estudis sobre Joan Roís de Corella*, Alcoi: Ed. Marfil, Col·lecció "Universitas", p. 211-264.
- ____ (2004): «Els llibres de privilegis reials valencians: una font per a l'estudi de la llengua», Juan Antonio BARRIO (ed.): *Los cimientos del Estado en la Edad Media: cancellerías, notariado y privilegios reales en la construcción del Estado en la Edad Media*, Alcoi: Marfil, p. 245-369.
- ____ (2006): «La documentació llatina del Regne de València (s. xiii) font per a la història del lèxic català», Aires A. Nascimento & Paulo F. Alberto, *IV Congreso Internacional de Latim Medieval Hispánico. Lisboa, 12-15 de Outubro de 2005. Actas*, Lisboa: Centro de Estudios Clássicos, Faculdade de Letras de Lisboa, p. 651-665.
- ____ (2010): *L'anomenat «lo neutre». L'expressió de l'abstracció en català. Una aproximació diacrònica*, Alacant/ Barcelona: Publicació de l'Abadia de Montserrat/ Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana.
- ____ (en premsa a): *El lèxic català i l'aragonès al País Valencià. Un contacte multiseccular*, València: Universitat de València.
- ____ (en premsa b): *El valencià del segle xix: el lèxic. L'aportació del "Diccionari valencià" de Josep Pla i Costa*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- MARTÍNEZ, Enrique & Albert FORT (2001): «Ondara: canvis després de l'expulsió dels moriscos (ii)», *Aguaites*, 18, p. 45-72.
- MAS, Antoni & Joan-Lluís MONJO (2002): *Per poblar lo regne de València... L'emigració mallorquina al País Valencià en el segle xvii*, Palma de Mallorca: Govern Balear.
- MAS, Antoni (1994): *La substitució lingüística del català (l'administració eclesiàstica a Elx a l'edat moderna)*, Alacant: Diputació Provincial.
- MEL'CUK, Igor (1998): «Collocations and Lexical Functions», A. P. COWIE (ed.): *Phraseology. Theory, Analysis, and Applications*, Oxford: Clarendon Press, p. 23-53.
- MIRA, José Antonio (2005): *Entre la renta y el impuesto: fiscalidad, finanzas y crecimiento económico en las villas reales del sur valenciano (siglos xiv-xvi)*, València: Universitat de València.
- MIRALLES, Joan (2006): *Antologia de textos de les Illes Balears: segles xiii-xvi*, Barcelona: Institut d'Estudis Balearics/ Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MONTOYA, Brauli (1986): *Variació i desplaçament de llengües a Elda i a Oriola durant l'Edat Moderna*, Alacant: Institut d'Estudis Juan Gil-Albert.
- *Ordenances de Vila-real* = VICENT GIL, Vicent, ed. (2002): *Ordenances municipals de Vila-real (segles xiv-xviii)*, València: Universitat de València.
- PEYTAVÍ, Joan (2004): *El manual de 1700 de Jaume Esteve, notari de Perpinyà*, Barcelona: Fundació Noguera.
- PITARCH, Vicent (2000): *Llengua i predicació durant el Barroc valencià*, València/ Barcelona: Institut Universitari de Filologia Valenciana/ Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- PLA, Primitivo (1983): *La població del marquesado de Guadalest en el siglo xvi*, Alacant: Instituto de Estudios Alicantinos.
- POU, Onofre (1575): *Thesaurus puerilis*, València.
- *Processos d'Albalat* = FRESQUET FAYOS, Rafael (1997): *Vint processos criminals d'Albalat de la Ribera (1611-1666)*, Albalat de la Ribera: Ajuntament.
- REGLÀ, Joan (1974): *Estudios sobre los moriscos*, Barcelona: Ariel.
- ____ (1992): *Aproximació a la història del País Valencià*, València: 3i4.
- *Reintegració de la Corona de Mallorca* = ENSENYAT PUJOL, Gabriel (1997): *La reintegració de la Corona de Mallorca a la Corona d'Aragó (1343-1349)*, 2 vol., Palma de Mallorca: Editorial Moll.
- RODRÍGUEZ, Miguel Ángel (2011): «La carta puebla de Soneja y Azúbar. Estudio preliminar y edición», accessible a: [http://www.soneja.es/files/Carta%20puebla%20de%20Soneja%20y%20Azuebar%20\(original\).pdf](http://www.soneja.es/files/Carta%20puebla%20de%20Soneja%20y%20Azuebar%20(original).pdf) (darrera consulta: 30-v-2011)
- ROS, Carles (1736): *Tratado de adages y refranys valencians*, València.
- ____ (1739): *Breve diccionario valenciano-castellano*, València.
- ____ (1764): *Diccionario valenciano-castellano*, València.
- SALVÀ BALLESTER, Adolf (1932-1939): *De la marina i muntanya (Folklore)*, ed. de Rafael ALEMANY, Alacant: Diputació d'Alacant, 1988.
- SÁNCHEZ LÓPEZ, Elena (2010): *Estudi de la llengua d'Ausiàs March a través de les col·locacions*, tesi doctoral dirigida per Vicent Martines, Universitat d'Alacant.
- SANCHIS GUARNER, Manuel (1951): *Calendari de refranys*, Barcelona: Barcino.

- SEGARRA, Mila (1997): «El conflicte lingüístic castellà-català als segles XVI i XVII», P. GABRIEL (ed.), *Història de la cultura catalana*, II, Barcelona: Edicions 62.
- SERNA, Èrika & Joan SERRA (1999): «Aproximació a l'estudi d'alguns retaules altempordanesos (1620-1650)», AIEE, 32, p. 265-299
- *Sumari d'Espanya* = PUIGPARDINES, Berenguer de (darrer terç del segle XV): *Sumari d'Espanya*, ed. de Joan LBORRA, València: Universitat de València, 2000.
- *Tirant lo Blanch* = Joanot MARTORELL (1490): *Tirant lo Blanch*, ed. d'Albert HAUF, València, Tirant lo Blanch, 2005.
- TOMIC, Pere: *Històries e conquestes del realme d'Aragó e principat de Catalunya*, ed. de Joan LBORRA, pròleg d'Albet HAUF, València: Afers, 2009. [CICA]
- TORRES, Juan Ramón (1969): *Repoblación del Reino de Valencia, después de la expulsión de los moriscos*, València: Ajuntament de València.
- *Usatges de Barcelona* = BASTARDAS, Joan (1984): *Usatges de Barcelona. El codi a mitjan segle XII*. Barcelona: Fundació Noguera.
- WITTLIN, Curt (1991): *Repertori d'expressions binominals i de grups de sinònims en traduccions catalanes medievals*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

parts que
justicia
desarrollo
ordenar

7.2

Benimantell i la vall de Guadalest. Reflexions al voltant del paisatge agrari a les acaballes de l'edat moderna.

Armando Alberola Romá
Universitat d'Alacant

La història agrícola de Benimantell ha estat la història de l'interior muntanyenc i autosuficient que, en contraposició a la franja litoral, llarga i estreta, dinàmica i comercial, representava les tres quartes parts del total de les terres valencianes. Per això, la seua evolució no es pot desvincular d'aquest context general ni, com és obvi, del de la resta de la vall de Guadalest, territori que, antigament, incloïa el marquesat d'idèntic nom i la baronia de Confrides. Representa una àrea muntanyosa, abrupta i difícil, no molt allunyada de la línia costera mediterrània càlida i més agradable on, des del segle XVI i fins a la seua expulsió a començaments del XVII, els moriscos es distribuïen en petits llocs escampats per tot arreu. Aquesta àrea formava part d'una extensa regió de característiques físiques semblants que s'estenia des de les terres de l'Alcoià i la vall d'Albaida fins a la Mediterrània, incloent-hi els territoris del Comtat, l'Horta de Gandia, les Marines i les serres que confrontaven amb aquestes. Eren terres fredes durant l'hivern, de domini del secà, agrestes, i de regadiu poc extens però d'alta productivitat. Territoris d'interior de domini senyorial on s'assentaven les poderoses cases nobiliàries de l'antic regne valencià i que, al llarg de l'edat moderna, van ser qualificades com la "caserna de La Marina i Les Muntanyes"¹ a causa de la seua encinglada orografia (amb altituds superiors als 1.400 metres), de la població morisca resident i de la presència de bandolers.

1.- PLA ALBEROLA, P. J.: "Despoblación y repoblación. La crisis del XVII en el Cuartel de La Marina y las Montañas", NADAL OLLER, J. (Coord.): *La evolución demográfica bajo los Austrias*. Alacant, 1991, pàg. 195-239.

Les característiques d'un territori complex i d'accés complicat

En l'obra *Década primera de la historia de Valencia y su reino* (1610-1611), el cronista Gaspar Escolano quan es referia a aquesta zona distingia dues valls, localitzava dèsset llocs i deia textualment:

“Confina con la baronía de Palope, lugar marítimo, el valle de Confrides, que incluye la mesma Confrides, a Florent y Labdel, tiene por señores a los mismos Cardonas, como también otro valle que le viene al lado que se llama Guadaleste, y es cabeza del marquesado. El nombre lo toma de un fuerte y guarnecido castillo edificado en lo eminente de aquellas sierras, que tiene sujetos todos los contornos, y está habitado de quarenta casas de christianos. Los lugares todos son de moriscos y son Benizeli, Benihalet, Benifato, Beniqueys, Maurar, Benimuza, Zeneta, Beniardá, Ondara, Ondarella, Benimantell, Moxaraques y Beniazim, que todos con los de Confrides passan de mil casas de moriscos”².

Les *Relaciones Geográficas*³, compilades per Tomás López durant la dècada dels setanta del segle XVIII gràcies a la informació facilitada en gran part pels rectors dels diferents llocs i vil·les valencians als quals va sol·licitar col·laboració, ofereixen una descripció que no s'allunya de l'anterior i que hi incorpora dades que l'enriqueixen. Assenyala que el camí reial

recorria la vall. Aquest camí reial creuava, des d'Altea, la Nucia i Polop i, després de deixar Xirles, a un quart de llegua de Guadalest, es dirigia en direcció nord-est cap al port de Confrides. Des del punt de vista físic i climàtic, anotava les característiques més rellevants de la manera següent:

“(…) tiene de largo dos leguas y más de media de ancho, está entre dos sierras las más elevadas del Reino; la una empieza junto a Polop a la parte Poniente, que se llama Ponoix y continua con el nombre de Hitana hasta el puerto de Confrides y de allí a la parte de Oriente hasta pasar sobre Callosa de Ensarriá la sierra de Serrella, distando Polop de Callosa media legua, que es el mismo ámbito que tiene el valle de Guadalest. [...] todos los lugares del valle de Guadalest tienen la situación áspera a causa del terreno y todos están a la parte de la ombría de la sierra de Aitana, i antes i después de los lugares ai una infinidad de arroyos y barrancos por la mucha alumbre de fuentes aunque no mui copiosas y empieza a formarse el río en lo alto del puerto i pasa todo el valle por vías abaxo de estos lugares i por entre Callosa i Polop va a desaguar cerca de Altea [...]; tiene la caja muy ancha por las avenidas fuertes de quando llueve mucho”⁴.

Així, doncs, el mapa de la vall de Guadalest, dibuixat al llarg de la història per cronistes, erudits i historiadors, ofereix un territori de a penes 18 kilòmetres de llarg en direcció est-oest i 4 d'amplària de nord a sud, envoltat dels cims més altes de l'actual província alacantina: Serrella al nord (1.384 metres), l'Aitana al sud (1.558 metres) i el port de Confrides (968 metres) com a tancament oriental. A l'est la vall s'obre a la Mediterrània i a la Marina activa i comercial. Es tracta d'una vall encinglada, tallada per nombrosos barrancs que arrepleguen les aigües de multitud de fonts que conflueixen al riu Guadalest; és un territori de difícils comunicacions fins a començaments del

2.- ESCOLANO, G.: *Década primera de la Historia de la insigne y Coronada Ciudad y Reyno de Valencia*, en Valencia por Pedro Patrio Mey, 1610, Libro Nono, col. 1380 (Cite per l'edició facsimil feta pel Departament d'Història Moderna de la Universitat de València l'any 1972). Aquesta xifra de cases esmentada per Escolano no és acceptable, per excessiva, tal com va exposar al seu moment Primitivo Pla (*La población del marquesado de Guadalest en el siglo XVII*, Institut d'Estudis Alacantins, Alacant, 1984).

3.- *Relaciones geográficas, topográficas e históricas del reino de Valencia hechas en el siglo XVIII a ruego de don Tomás López*. Las publica, con notas, aumentos y comentarios Vicente Castañeda y Alcover, Tipografía de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos Madrid, Madrid, 1919-1922. Citaré per l'edició facsimil, amb *Introducción de Francesc Torres Faus*, publicada pel Consell Valencià de Cultura, València, 1998, 2 volums.

4.- *Ibidem*, vol. I, p. 33.

Òbviament la major quantitat d'informació prové del segle XVIII, centúria en què proliferaren les obres destinades a referir les característiques físiques, històriques, geogràfiques o econòmiques dels diferents territoris hispans; entre d'altres el País Valencià. Tot i que en ocasions aquest tipus de literatura va ser elaborada amb criteris que no anaven més enllà d'un descriptivisme divulgatiu, sovint van prevaler els objectius científics i utilitaristes característics del segle il·lustrat i, en conseqüència, es troben plenes, a més a més, d'aportacions interessants i reveladores de la realitat de l'època.

Per a l'estudi del segle XVII són imprescindibles, juntament amb les *Décadas* d'Escolano, els registres parroquials, els veïnatges, les visites pastorals, les constitucions sinodals, els protocols notariais i documentació semblant, profusament i modèlicament estudiada i interpretada per Primitivo Pla en els seus nombrosos treballs. Per a la centúria de les Llums, i al marge de les molts conegudes *Observaciones* de l'abat il·lustrat Antonio José Cavanilles⁶, comptem amb testimonis impresos no menys interessants. Ens referim a les ja esmentades *Relaciones geográficas, topográficas e históricas del reino de Valencia* compilades per Tomás López de Vargas Machuca, geògraf i cartògraf de Carles III⁷; a la *Descripción geográfica del reyno de Valencia* elaborada pel valencià Joseph Castelló⁸, acadèmic de la Història, i l'*Atlante español*

de Bernardo Espinalt⁹. Aquestes obres van veure la llum durant les tres últimes dècades del segle XVIII i, malgrat les seues diferències evidents en continguts i rigor, totes recullen les característiques de la vall de Guadalest, proporcionen dades relatives a les seues poblacions i a les activitats econòmiques que desenvolupaven, i permeten resseguir els canvis experimentats des del punt de vista demogràfic i econòmic durant l'època moderna. D'aquesta manera, es reiteren comentaris com ara l'exclusiva dependència de l'agricultura i la disposició d'abundants cabals d'aigua provinent de fonts i manantials que alimentaven el curs del riu Guadalest fins que s'unia amb l'Algar o les dificultats derivades de la inexistència d'una adequada xarxa viària patides pels habitants de la vall. En aquest sentit, Juan Bautista Orts, rector de l'església parroquial de Benissa i corresponsal de Tomás López, remarcava en febrer de 1777 que els camins que solcaven la vall eren "impracticables para las ruedas", afirmació que secundava Juan Martínez, homònim seu de Guadalest, que els definia com "de herradura y poco frecuentados" i que, a manera de justificació, comentava que el territori destacava en "masíos grandes", i que predominaven els despoblats¹⁰.

6.- J. CAVANILLES: *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del reyno de Valencia*, en Madrid, en la Imprenta Real, 1795-1797.

7.- Les Relaciones van estar publicades entre 1916 i 1924 per l'arxiver i acadèmic de la Història Vicente Castañeda y Alcover; vegeu nota 3.

8.- CASTELLÓ, J.: *Descripción geográfica del Reyno de Valencia formada por corregimientos por Dn. ---, de la Real Academia de la Historia*, 1783; *Noticia preliminar, comentarios, transcripción y notas por J. B. CODINA BAS*, Diputació de València, València, 2000.

9.- ESPINALT Y GARCÍA, B.: *Atlante español o descripción general, geográfica, cronológica e histórica de España (...). Su Autor Don ---, Tomo IX. Descripción del Reyno de Valencia, parte II*, en Madrid, en la imprenta de Hilario Santos Alonso. Año de 1786. Citaré per l'edició en fàcsimil de la Institució Valenciana d'Estudis i Investigació- Generalitat Valenciana-Diputació de València, València, 1988, 3 volums.

10.- Relaciones geográficas..., I, pàg. 32-33, 52-54 i 72-73.

L'aprofitament de la terra: conreus i producció agrària

És ben conegut que durant l'edat moderna trobem al País Valencià dos tipus d'agricultura que coexisteixen malgrat les seues diferents característiques: el secà de l'interior i el regadiu costaner. Òbviament tan sols em referiré al primer dels àmbits. No obstant això, voldria fer una precisió abans de continuar: el que avui en dia ens resulta prou senzill i evident, com és la divisió entre secà i regadiu segons els conreus existents, no és aplicable als segles passats. En aquest període històric, referir-nos a conreus de secà o de regadiu implica, únicament, que idèntics productes eren conreats amb major o menor intensitat, fet que augmenta els problemes per a fer aquesta distinció.

Als llocs que es distingien per disposar en el seu terme de terres amb la suficient capacitat per a retenir l'aigua de la pluja, el desenvolupament de la típica trilogia mediterrània, és a dir del secà mediterrani, pareixia assegurat. Per això, proliferaven les vinyes, les oliveres i els cereals. Les petites hortes properes a aquests indrets de secà, regades per cabdals d'aigua més que discrets procedents de rierols i fonts, podien donar collites de cereal, hortalisses o fruites de certa importància. Probablement aquest factor es va tenir en compte a l'hora de produir-se l'assentament de poblacions estables en aquestes àrees, tot i que la seua economia agrària no arribara a superar el marc típic de l'autosuficiència. És a dir, la producció seria suficient per a cobrir les necessitats perquè, en realitat, les exigències eren poques.

Per això, el blat, la civada i les garrofes serviren per a donar de menjar els contingents humans que ocupaven aquests llocs, mentre que altres conreus de perfil més comercial -oli, vinya i panses o fruits secs- es destinarien al

consum exterior, després de cobrir les mínimes necessitats que exigia la població local.

D'aquesta manera, es produirà la vinculació d'aquests conreus amb àrees geogràfiques més allunyades. Per tant, l'agricultura tradicional dominava el secà de les comarques interiors i per a ella el segle XVIII, dinàmic i expansiu, únicament va comportar l'extensió de la superfície conreada. Es tractava d'una agricultura autàrquica, d'autoconsum, que nodria els nuclis rurals, menuts i pròxims a les explotacions, però, en bona mesura, marginada dels canals comercials.

Des del període baix medieval la trilogia mediterrània domina el paisatge agrari valencià, encara que es tracte, certament, d'una trilogia descompensada ja que el llaurador procurava que la major i millor part de les explotacions es dedicara als cereals d'hivern i de primavera. El blat era, entre els cereals, el producte de major conreu si tenim en compte els registres del delme i del terç-delme conservats¹¹. Es conreava per tot arreu i, consegüentment, es trobava molt disseminat, a causa del seu caràcter de producte bàsic per a l'alimentació humana, encara que en les zones àrides i secanes de l'interior de l'antic regne valencià aquest conreu hauria de tenir major pes. El problema era que aquest blat valencià, en general, no era de molt bona qualitat i que, a més a més, generava amb reiterada freqüència collites deficitàries. Aquest dèficit feia necessari importar-lo de llocs pròxims com ara Castella i també llunyans com el nord d'Àfrica o altres indrets de la Mediterrània com Sicília, Sardenya o Nàpols i, fins i tot, dels països del Bàltic¹².

11.- CASEY, J.: *El reino de Valencia en el siglo XVII, Siglo XXI*, Madrid, 1983, pàg. 53 i ss. ARDIT LUCAS, M.: *Els homes i la terra del País Valencià (segles XVI-XVIII)*, Curial, Barcelona, 1993, 2 vols.

12.- ALBEROLAROMÁ, A.: *Catástrofe, economía y acción política en la Valencia del siglo XVIII*. Edicions Alfons el Magnànim, València, 1999.

Una mica menys d'importància tenien altres varietats de gra com la civada, el sorgo o el mill. Sabem que els valencians de començaments del segle XVII fabricaven pa de bona qualitat emprant blat al qual afegien ordi o arròs¹³. Amb la resta de cereals sembla que els moriscos elaboraven la base de la seua dieta alimentària; dieta prou més pobra i frugal que la dels cristians vells. Per això, després de la repoblació de 1609, s'observa un increment del conreu del blat i un abandonament dels cereals d'inferior qualitat¹⁴.

Oliveres, ametlers, figueres o garrofers son espècies arbòries clàssiques mediterrànies que dominaven els territoris interiors de secà, encara que també es podien trobar associades a conreus de terra campa en l'horta o en espais mitjanament regats com una clara manifestació d'utilització de "sòl i vol". M'allargaré una mica més en les referències a un dels conreus que major repercussió ha tingut en la història de l'home i, sobretot, en la història de la seua alimentació. Un conreu arribat de lluny, d'un altre continent, del Nou Món.

La dacsa: un producte "revolucionari"

Dins les novetats agrícoles que arribaren a Europa procedents d'Amèrica, la dacsa ocupa un lloc especial. Qualificada com *planta miraculosa* perquè creixia ràpidament, perquè tenia un caràcter molt remunerador i perquè els seus grans es podien menjar fins i tot sense arribar a madurar, la datació de la seua introducció en terres valencianes ofereix alguns problemes que, per descomptat, són molt semblants als coneguts en altres llocs de la geografia espanyola i europea. És prou conegut que Cristòfol Colom va portar, a la tornada del seu primer viatge, llavors de dacsa. No obstant això, l'avanç en el vell continent fou lent i no va assolir un èxit complet fins al segle XVIII. A favor de la dacsa va jugar sempre la seua productivitat i el fet de ser considerada aliment d'homes i bèsties; fet que donaria origen a una petita "revolució" comparable a l'experimentada per les plantes de pastura al guaret.

Un problema comú a tot l'àmbit europeu és fixar la cronologia exacta de la introducció de la dacsa, que es relaciona directament amb com es denominava inicialment. Fernand Braudel situa l'arribada d'aquest *personatge interessant* a Andalusia al voltant de 1500. Des del sud peninsular, el producte aniria cap a Catalunya, Portugal i Galícia més o menys l'any 1520¹⁵. La confusió es produeix perquè, en un primer moment, la dacsa es designa amb el mateix nom que algun dels cereals menors existents als quals, amb el pas del temps, acabaria per substituir. El mateix Braudel cita, entre d'altres, els noms següents amb què fou coneguda la dacsa en un primer moment: *blat de Rodes* (a Lorena), *blat d'Espanya* (als

13.- CASEY, J.: *El reino de Valencia...*, p. 58.

14.- PLA ALBEROLA, P.: *La población del marquesado de Guadalest (...)*.

15.- BRAUDEL, F.: *Civilización material, economía y capitalismo. Siglos XV-XVIII*. 1. *Las estructuras de lo cotidiano*. Alianza editorial, Madrid, 1984, pág. 125-133.

Pirineus), *blat d'Índies* (a Baiona), *doura de Síria* (a la Toscana), *gra turc* (a Itàlia), *kukuru* (a Rússia), *blat dels rumíes* (a Turquia), *blat turc* (a Alemanya i Holanda), *mill d'Espanya* (a la Vall del Garona i Lauraguais)¹⁶.

Al País Valencià, aquesta situació es planteja en idèntics termes. La introducció de la dacsa se situa en els darrers decennis del segle XVI en l'àmbit de les comunitats morisques. La raó per la qual s'introdueix és l'excel·lent adaptació a l'agricultura intensiva de regadiu que practicaven els moriscos¹⁷. No obstant això, el problema radica en la dificultat per a distingir si el gra que les fonts documentals assenyalen com a *dacsa* o *panís*, en valencià, i com a *adaza* o *panizo*, en castellà, era realment el cereal procedent d'Amèrica que avui tots coneixem com a dacsa. Com ja he dit, l'existència d'un problema dins de les fonts documentals és evident;¹⁸ problema que fou posat de relleu pels especialistes fa ja més de tres dècades¹⁹. Aquestes fonts poden induir a confusió si, quan es refereixen a les collites de gra, no en precisen la procedència. Com ja he esmentat, la dacsa va prendre, en principi, els noms dels cereals secundaris als quals, amb el temps, substituïria. Així el *panís* -el *panizo* castellà-, la *melca* -*adaza*, sorgo comú-, el mill o *mijo* comú (anomenat *borona* a Astúries i *milho* a Galícia) i l'*espelta* o *escanya* formaven en terres valencianes un conjunt de grans secundaris que són esmentats juntament amb el blat, l'ordi i la civada com a *sujetos a diezmo*.

El nom que majors problemes ha plantejat ha estat el de *dacsa*, ja que va donar lloc a errònies identifications amb la vertadera dacsa. Quan els documents del segle XVI fan al·lusió a *dacsa d'Índies* o *dacsa grossa* no hi ha possibilitat de dubte: es tracta de dacsa. Ara bé, si no hi ha aquest tipus de rastre és més que probable que no facen referència al gra que els castellans anomenaven *maíz* ("dacsa"). Per això, la dificultat per a precisar-ne, amb exactitud, la incorporació al paisatge agrari valencià.

Al darrer terç del segle XVI, el cronista Martí de Viciàna al·ludeix a produccions en nombrosos indrets valencians de *adaça* o *dacsa* a seques, sense cap qualificatiu que ens ajude a una identificació més exacta. Per exemple, quan fa referència a Sogorb indica que es tracta de "tierra bien proveyda y abastada (...) porque tiene hermosas y fructíferas huertas donde se coge trigo, adaça, paniço, lino". En termes semblants es manifesta quan recorre el territori del marquesat de Llombai ("hay muchas fuentes con aguas, de que riegan sus huertas donde cojen trigo, cevada, adaça ..."), o de Benicarló ("cojense muchos fructos como son trigo, adaça, paniço"). De la vila d'Onda diu que té un dels termes "mas bien plantados y fructiferos", i que això li permetia produir en abundància blat, ordi, adaça, panís, etc²⁰. Les cites podrien resultar interminables.

16.- *Ibidem*, p. 130.

17.- PLA ALBEROLA, P. J.: "Despoblación y repoblación. La crisis del XVII...", pàg. 207-208.

18.- CASEY, J.: El reino de Valencia ..., pp. 65-66.

19.- LÓPEZ CÓMEZ, A.: "La introducción del maíz en Valencia y la sustitución de otros cereales", en *Estudios Geográficos*, nº 135 (1974), pp. 147-156.

20.- VICIANA, M. de: *Cronica de la inclita y coronada ciudad de valencia y su reyno*, 1564, vol II, pp. 72 y 26; vol. III, pág. 313; cite per la edició facsímil feta pel Departament d'Història Moderna de la Universitat de València, València, 1972; amb un volum *Introducció* de Sebastià Garcia Martínez, València, 1983.

Per la seua part, Gaspar Escolano anota en les *Décadas*, publicades poc després de la expulsió dels moriscos, que

*“El maíz, que llamamos adaza de las Indias, sale tan acertado, que no parece aduenedizo: y nace de pedir este grano tierra caliente y templada qual lo es nuestro reyno”*²¹.

Això avalaria la hipòtesi que el conreu de la dacsa començaria a adquirir un cert auge durant els moments finals del segle XVI i els primers anys del XVII; principalment quan algunes fonts documentals confirmen aquest extrem i donarien la raó als historiadors que s’inclinen per destacar la difusió molt precoç de la dacsa en l'àmbit valencià²². Tenim referències de comarques pròximes a la vall de Guadalest, com per exemple el Comtat, on la dacsa ocupava l'any 1593 el tercer lloc en l'escala productiva darrere del blat i de l'ordi, representant la tercera part dels rendiments obtinguts pel primer. En altres llocs, la producció de dacsa tan sols era superada per la del blat cap al 1609; o era el principal conreu, cas de Benimeix a la Ribera Alta. No obstant això, curiosament, els llocs dels que en tenim referències estaven ocupats per moriscos.

La consolidació de la dacsa en terres valencianes va tindre lloc al segle XVIII i, atès el seu caràcter complementari d'altres cereals, va adquirir una rellevància especial els anys de mancances i carestia, quan es va transformar, juntament amb l'arròs, en l'autèntic “pa dels pobres”²³. Fou en aquest

segle, fonamentalment en la segona meitat, quan tindria lloc la definitiva substitució dels cereals d'estiu per la dacsa fet que, entre altres coses, faria innecessari l'afegit “d'Índies” arrossegada des de quasi dues segles enrere. D'aquesta manera, la dacsa passava a formar part del típic policultiu d'horta, s'integrava com a element bàsic en la rotació de conreus i s'erigia en una peça fonamental en el desenvolupament de l'agricultura valenciana de regadiu. L'ús en l'alimentació humana està àmpliament documentat i demostra que va arribar a suplir en reiterades ocasions, juntament amb l'arròs, l'habitual dèficit de blat de la València del Set-cents²⁴.

Per a Gregori Maians, insigne polígraf valencià del segle XVIII i referent imprescindible de la Il·lustració espanyola, la difusió massiva de la dacsa va tindre lloc durant la primera meitat de la centúria il·lustrada, després de concloure la Guerra de Successió que tan tràgica empremta deixà en l'antic regne valencià, tal com comentava amb Diego de Arredondo o Miguel de Nava²⁵. El progrés fou tan notori que, en alguns llocs, com ara el marquesat de Guadalest, l'increment de la producció entre 1704 i 1794 es xifra en un 200%²⁶. Segons va avançar la centúria, les produccions de blat i dacsa de molts indrets valencians tendiren a igualar-se, tal com posen de relleu les *Observaciones* del botànic il·lustrat Antonio José Cavanilles. No obstant això, la cosa més habitual fou que la producció de la dacsa es corresponguera amb la meitat de la de blat, tal com assenyala Canga Argüelles per al primer terç del segle XIX²⁷.

21.- ESCOLANO, G.: *Décadas de la insigne y coronada ciudad y reyno de Valencia*. Llibre IV, col. 698.

22.- PERIS ALBENTOSA, T.: *Propiedad y cambio social. Evolución patrimonial, sistema productivo y dinámica social en el realengo valenciano* (Alzira, 1465-1768). Diputació de Valencia. Valencia, 1989, pàg. 221 i ss. ALBEROLA ROMÀ, A.: “Cultivos americanos en tierras valencianas durante la Edad Moderna. El maíz: introducción y desarrollo”, en MORILLA CRITZ, J.; GÓMEZ-PANTOJA, J.; CRESSIER, P. (Eds.): *Impactos exteriores sobre el mundo mediterráneo. Del Imperio Romano a nuestros días*. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación-Universidad de Alcalá de Henares, Madrid, 1997, pp. 307-322.

23.- PALOP RAMOS, J.M.: *Hambre y lucha antifeudal. Las crisis de subsistencias en Valencia (siglo XVIII)*. Madrid, 1977, pàg. 3-6.

24.- ALBEROLA ROMÀ, A.: *Catástrofe, economía...*, vegeu capítol II.

25.- MAYANS Y SISCAR, G.: *Epistolario V. Escritos económicos*, estudi preliminar de E. LLUCH; transcripció i notes d'A. MESTRE, Publicacions de l'Ajuntament d'Oliva, València, 1976, pàg. 17, 35 i 38.

26.- PLA ALBEROLA, P. J.: *La población del marquesado de Guadalest...*, p. 184, nota 28.

27.- CANGA ARGÜELLES, J.: *Diccionario de Hacienda (...)*. Madrid, 1833-1834, vol. I, p. 626.

A les acaballes del segle XVIII, la producció de dacsa al País Valencià es concentrava en les actuals comarques de la Safor, la Ribera Alta i la Vall d'Albaida i en destacaven els 50.000 hectolitres anuals de la primera. Al Baix Segura, la Costera, l'Horta, l'Alt Palància i la Plana Baixa es recollien al voltant de 30.000 hectolitres a l'any²⁸. Com a dada ja clarament significativa de la consolidació de la dacsa en les nostres terres, cal assenyalar que a les darrerries de la centúria il·lustrada la paraula *dacsa* es refereix ja sempre al cereal d'origen americà, tot i que puguen restar plantacions de mill i sorgo de caràcter marginal com va observar Cavanilles al Racó d'Ademús i als Serrans sempre, això sí, convivint amb la dacsa²⁹. Encara que la seua producció va resultar, en general, inferior a la del blat, la transcendència econòmica i social fou molt gran, conseqüència directa del notable paper que exercí en l'alimentació humana. Això va possibilitar, d'una part, la ja coneguda sostinguda pujada demogràfica valenciana del Set-cents, al mateix temps que una major especialització. D'una altra banda, va permetre als llauradors obtenir uns beneficis majors ja que venien les collites de blat i reservaven les de dacsa per a consum familiar. Aquests factors són, entre d'altres, els que, en bona part, expliquen l'èxit d'aquesta planta americana a les nostres terres.

Aquestes dades de tipus general tenen el seu reflex, a petita escala, al paisatge agrari de Benimantell i, per extensió, al del marquesat de Guadalest. Encara que no disposem de grans sèries referides a les produccions agrícoles de la zona, sí que sabem, almenys gràcies a les cartes de població subscrietes entre el senyor de Guadalest i els nous pobladors que vingueren a ocupar el buit deixat pels moriscos després de l'expulsió de 1609, que les particions de fruits es referien, fonamentalment, al gra en secà i regadiu, a oliveres, a garrofers, a moreres, a vi,

28.- ARDIT LUCAS, M.: *Els homes i la terra...*, vol. I, p.286.
29.- CAVANILLES, A. J.: *Observaciones...*, II, pàg. 62 i 72.

a figues, a panses, a ametles i a nous, a més de fruitals. Aquest seria, aleshores el paisatge agrari de Benimantell. Un paisatge que, en gran part, avui podem hui contemplar a grans trets, a excepció de la vinya que, a hores d'ara, es conrea quasi testimonialment i com a símbol d'un passat agrícola de difícil tornada.

Gràcies als acurats treballs de Primitivo Pla sabem que una vegada consumada l'expulsió dels moriscos de la vall l'any 1609 s'establiren a Benimantell 35 nous colons, sobre un total de 106 per a tota la vall, en virtut de la carta de població que, en nom del senyor Sancho Ruiz de Liori, marquès de Guadalest, va començar a signar el seu procurador Cristóbal de Cardona amb aquells que acceptaven les condicions dels nous establiments. Aquests repobladors van rebre 383 fanecades d'horta i 855 jornals al secà³⁰. Durant el segle XVII, el creixement productiu fou evident encara que no fora paral·lel a la recuperació demogràfica, ja que no s'arribaren a cobrir ni la meitat de les pèrdues deixades per l'expulsió morisca. La dacsa es va expandir notablement en aquesta centúria, malgrat que les xifres relatives que coneixem per a un segle més tard demostren la seua importància real dins el context agrari de la vall. Donaré unes poques dades sobre el tema. L'any 1704 es recol·lectaren 923 cafissos de blat, 250 d'ordi, 262 de dacsa i més de 270 de l'anomenada *mixtura* o altres grans. A les acaballes del segle, aquestes xifres es veurien incrementades de manera notable i, en el pitjor dels casos, es van duplicar. Es parla de 1650 cafissos de blat, 420 d'ordi, 850 de dacsa i 630 d'altres grans. Pense que les xifres són, per elles mateixes, prou eloqüents. Aquesta producció de grans es veia complementada amb els rendiments obtinguts dels ametlers, les oliveres, els garrofers, les moreres, els noguers, les vinyes (en parra, normalment), les figueres i altres fruiters.

30.- PLA ALBEROLA, P. J.: *La població del marquesado de Guadalest...*, pàg. 41 i ss.

Els conreus de regadiu

Per a parlar del regadiu i, en general, de les activitats agrícoles durant l'Antic Règim resulta inevitable una primera referència al clima, perquè no convé oblidar que el seu comportament condicionava de manera decisiva qualsevol activitat humana i que les inclemències meteorològiques, d'un signe o d'altre, podien deixar efectes terribles sobre l'agricultura³¹.

El clima imperant en les nostres terres respon als perfils generals del qualificat com a mediterrani, amb hiverns suaus i tolerables normalment a la costa (la muntanya es altra història) i estius amb molta calor. Les modestes i irregulars precipitacions anuals, amb dos únics pics importants a la tardor i a la primavera, justifiquen les habituals dificultats estiuenques. En la conca mediterrània, sol ploure de manera desbaratada com va escriure encertadament Raimon allà pel 1983 -o "poc o massa"- però, en qualsevol cas, constitueix un desastre: o hi ha sequera o es pateix un excés desmesurat. Mal assumpte sempre.

Aquesta escassetesa i irregularitat de les precipitacions, juntament amb el fet de no disposar de rius cabalosos -sobretot a les àrees meridionals valencianes-, van fer que l'home es plantejara seriosament diferents alternatives per a aconseguir assegurar mínimament la disponibilitat d'aigua, sobretot pel que fa al període estiuenc, moment clau per a la majoria de les collites. Això va provocar, des d'època remota, la construcció de preses i artefactes per a detenir, desviar, conduir i arreplegar aigua, així com el disseny de les consegüents xarxes de canalització i distribució que van propiciar la gènesi de sistemes de

31.- ALBEROLA ROMÁ, A.: *Quan la pluja no sap ploure. Sequeres i riuedes al País Valencià en l'edat moderna*. Publicacions de la Universitat de València, València, 2010.

regadiu que, en bona mesura, han perdurat fins als nostres dies³². L'aigua, escassa al sud-est peninsular, es constituïria amb el pas del temps en el bé més apreciat i arribaria a significar durant l'edat moderna una font de riquesa superior, fins i tot a la propietat de la terra, per a aquells estaments que van poder controlar-la.

La lluita contra la sequera i els esforços desplegats per a incrementar els recursos hídrics han estat fites molt assenyalades en la història agrària valenciana. Per aconseguir l'objectiu de dominar, controlar i arreplegar l'aigua per a distribuir-la posteriorment, es posaren en pràctica les més variades fórmules: artefactes per a elevar cabals subterranis, boqueres, assuts, pantans i, com s'ha dit, complexos sistemes que distribuïen l'aigua, mitjançant un escrupolós còmput horari, on era necessari. No és casualitat que Manuel Lorenzo Pardo, pare del I Pla Nacional d'Obres Hidràuliques, afirmara els primers anys del segle XX que:

*"la zona verdaderamente apta para el cultivo de regadío es la mediterránea (...), donde se conservan las tradiciones más vivas, las instituciones de riego más firmes, las prácticas más sabias, la mayor y más generalizada experiencia"*³³.

Durant el període de dominació musulmana es va produir un notable desenvolupament de les tècniques de regadiu. Com a proves tenim, entre d'altres, la utilització d'artefactes com les sènies, el disseny de noves sèquies amb la consegüent ampliació de les xarxes de reg, la intensificació de conreus i la introducció d'altres nous. La reconquesta cristiana posterior mantindria la distribució general de l'aigua tal

32.- ALBEROLA ROMÁ, A. (Ed.): *Cuatro siglos de técnica hidráulica en tierras alicantinas*. Institut d'Estudis "Juan Gil-Albert", Alacant, 1995; del mateix autor *El pantano de Tibi y el sistema de riegos en la huerta de Alicante*, Institut de Cultura "Juan Gil-Albert"-Fundación CAM, Alacant, 1994 (2ª ed.).

33.- GIL OLCINA, A. y MORALES GIL, A.: (Eds.): *Planificación hidráulica en España*. Fundación CAM, Alicante, 1995, p.12.

com es pot comprovar als Furs o a les Cartes de Població, encara que tampoc cal oblidar els importants canvis i innovacions que va aportar, com ara repartiments de terra, fundació de nuclis de població i el consegüent buidat d'altres, nous canals i sèquies, increment de la superfície regada, litigis i plets, etc. No obstant això, és obvi que els sistemes que millor coneixem són els posteriors a la reconquesta, bé siguen d'època medieval o moderna i això, en qualsevol cas, no ens permet assegurar que foren idèntics als d'èpoques anteriors³⁴.

Pel que fa a les terres altes interiors, ja he comentat que s'observa un domini generalitzat de l'agricultura de secà que, de tant en tant, es veia esquitxada per petits indrets regats. La vida del llaurador era molt dura, perquè amb massa freqüència estava obligat a treballar sense animals, desmuntant a poc a poc la muntanya amb la dura tècnica de l'amargament. El treball era molt penós i quasi interminable, ja que la muntanya podia menjar terreny al mínim descuit dels camperols. Per això, durant l'edat moderna aquests enclavaments muntanyencs d'interior, Benimantell en particular i la vall de Guadalest en general, foren un espai dominat per l'agricultura tradicional centrada en la subsistència, a més d'un refugi de dissidència religiosa (moriscos) i social (bandolers). Es conreava preferentment el cereal amb rendiments escassos i al marge dels habituals circuits de comercialització. Els regadius no passaven de ser secans millorats o regats amb major o menor abundància.

34.- GLIKC, Th. F.: *Regadío y sociedad en la Valencia medieval*, València, 1988. GIL OLCINA, A.: *La propiedad de aguas perennes en el sureste peninsular*, Publicacions de la Universitat d'Alacant, Alacant, 1993. ALBEROLA ROMÁ, A.: "La cuestión del agua en tierras valencianas durante la edad moderna", en VV. AA.: *El agua en la Historia*, Instituto de Historia Simancas, Valladolid, 1998, pág. 59-88.

El regadiu antic a Benimantell crec que no pot ser tret del context del regadiu tradicional de la comarca de la Marina Baixa, que quasi no ha experimentat variacions fins als nostres dies. La màxima preocupació dels llauradors ha estat sempre evitar pèrdues d'aigua dels cabdals que travessen les seues heretats. Perquè el problema principal és la manca d'un riu en el sentit més estricte del terme. No es poden comparar el riu Guadalest i l'Algar que, en conjunt i en els millors moments, podien aportar al voltant dels 66 milions de metres cúbics, amb els grans rius valencians (el Xúquer, el Túria, el Palància o el Segura) que converteixen les terres properes en autèntics vergers. No, ací a la vall de Guadalest la situació és ben diferent i això, juntament amb la tradicional sequera, ha complicat molt les coses al llarg de la història.

Per això, segons refereix Quereda Sala, des de començaments del segle XVII, s'alçaren a la comarca de la Marina Baixa petites preses per a desviar i embassar les aigües del Guadalest o l'Algar³⁵. Des de mitjan Sis-cents data la concessió de permís per part de Felip IV per a construir un pantà al terme de Relleu³⁶. Al mateix segle, es remunta la instauració del Reg Nou, avui Reg Major de l'Alfàs i Benidorm, atorgat per la baronessa de Polop per a posar en producció una superfície propera als 360 jornals. A la vall de Guadalest no es varen prendre iniciatives semblants a les que van permetre la construcció d'embasaments tan emblemàtics com el de Tibi, el d'Eix o, més a prop, el ja esmentat de Relleu.

35.- QUEREDA SALA, J.: *Comarca de la Marina, Alicante. Estudio de Geografía Regional*, Diputació d'Alacant, Alacant, 1978.

36.- GIMÉNEZ FONT, P.: "El pantano de Relleu y el riego en la huerta de Villajoyosa (1653-1879)", en *Investigaciones Geográficas*, núm 30 (2003), pág. 97-118.

El reg a la comarca de la Marina Baixa té un caràcter essencialment local, i es dispersa per multitud de sectors, perquè allà on ha eixit un broll d'aigua, per xicotet que fora, el llaurador li ha tret tradicionalment el màxim profit i el seu esforç ha estat tenaç per evitar la mínima pèrdua. Malgrat tot això, i al llarg de la història, els principals problemes d'aquest regadiu que, com s'ha dit, no arriba mes enllà de ser un secà millorat, han estat la impossibilitat d'aprofitar les grans quantitats d'aigua descarregades durant la tardor o la primavera i fer front, amb garanties, a les terribles sequeres estivals.

El regadiu de Benimantell ha estat històricament de petita importància. Estava i està alimentat per un rosari de fontetes que naixen a la serra d'Aitana, la relació de les quals podia ser quasi interminable. Encara que aquests fontanals eren de cabdal escàs, arribada la primavera, produïen un múltiple aflorament que permetia revitalitzar les terres que tenien la consideració "d'horta". En aquest sentit, les *Relaciones* de Tomás López assenyalen que "antes i después de los lugares ai una infinidad de arroyos y barrancos por la mucha alumbre de fuentes aunque no mui copiosas"³⁷, i mencionen explícitament a rierols com el de Favara, a Beniardá, "que es necesario atravesar para ir desde esta población a Guadalest", els de "Veyra, Sesol y Chines, bajo las sierras Aitana y Puigcampana", per a concloure amb els "de Fuster, Barranco Fuerte y Andaiales, bajo la sierra de Xortá"³⁸. A hores d'ara disposem, així mateix, de referències a la font de l'Arc (al sud-oest), a la del Molí (en la partida del Molí d'Ondara) el cabdal de la qual es dividia en tres parts mitjançant un *trestellador* (dos d'aquestes pertanyien a Guadalest i l'altra a Benimantell); a la font d'Ondarella, en la partida del mateix nom que podia abastir d'aigua potable a Guadalest i servir per al reg d'aquest terme i del de Benimantell; a la font del Pi,

37.- *Relaciones geográficas...*, volum. I, pág. 33.

38.- *Ibidem*, I, p. 72.

situada al sud-oest, de la qual es deia que mai es secava. Al terme de Benifato, es localitzen fonts com les de Partagat i Alfafara, de cabdal variable i situades al sud-oest; la del Molí, al nord-est i a la partida de Beniallet. Al costat de la d'Alfafara, i a la mateixa penya, es troba la font dels Xorrets i molt a prop del cim de la serra d'Aitana podem trobar la font de Forata, a la qual Cavanilles qualificava de "hermosa", i destacava que "arroja un caño de agua como el brazo" a més d'afegir que, juntament amb les de Partagat i Vella, eren "preciosas por la pureza, frescura y calidad de sus aguas, que compiten con las de Mariola"³⁹. En aquest context, també comentava que cadascuna de les poblacions de la vall tenia "su fuente cristalina, y unidos los caudales de todas sirven para regar 300 jornales de huerta hermosa y fértil donde se dan todas las producciones del reyno, exceptuando el arroz"⁴⁰. És a dir, en condicions normals l'aigua era suficient per a garantir les necessitats humanes i mantenir els cultius regats, però no sobrava.

L'organització del reg i l'administració de les aigües, les han exercides des de temps immemorial organismes col·lectius que es varen regir per normes consuetudinàries fins que les lleis d'aigües de 1866 i 1879, sense alterar els antics usos, instituïren les juntes de regants. Són aquestes comunitats o juntes de regants les que van crear els sistemes en cadascú dels llocs, encara que a la comarca la regla habitual ha estat distribuir el reg per tandes i vincular la propietat de la terra a la de l'aigua com a conseqüència lògica de la seua escassetat. Però aquesta es una qüestió que queda pendent d'estudiar amb profunditat.

39.- CAVANILLES, A. J.: *Observaciones...*, II, p. 201.

40.- *Ibidem*, II, p. 202. Joseph Castelló en referir-se a aquesta qüestió no difereix dels comentaris ja anotats quan diu que els naturals dels diferents pobles "beven (...) de fuentes de aguas de bellísima calidad; con las sobrantes riegan algunas huertas"; *Descripción geográfica...*, pág. 236-238.

La vall de Guadalest en l'últim terç del segle XVIII: paisatge agrari i poblament

Fou en aquest àmbit difícil i muntanyenc on, malgrat tot, la tenacitat del camperol va poder dominar el medi i traure'n rendiment. Això s'evidencia en els comentaris que els il·lustrats van deixar en els seus escrits. L'any 1783 Joseph Castelló dedicava en la seua *Descripción geográfica del reino de Valencia* un parell de pàgines a la vall de Guadalest quan al·ludia a la governació de Dènia⁴¹. En el relat, emprà el terme *Marina Baixa* quan es refereix al territori i a les poblacions pròximes a la costa, amb la finalitat de remarcar el contrast que va percebre mentre encaminava les passes cap a les abruptes muntanyes que fiten amb les baronies de Polop, Finestrat i Sella, pròximes al límit entre la governació de Dènia i la d'Alcoi. Des de les altures de la serra d'Aitana, distingeix dues valls, la de Confrides i la de Guadalest, descriu molt succintament les poblacions que s'hi assenten i generalitza els recursos econòmics que les sustentaven.

Tres anys més tard, Bernardo Espinalt, administrador de correus a València i membre de la Societat Econòmica Matritense, també incloïa la vall de Guadalest en les pàgines de la segona part del novè tom de l'*Atlante Español o Descripción general, geográfica, cronológica e histórica de España por Reynos y Provincias*. Tot i que la informació que proporciona aquesta obra és en ocasions escassa i va motivar més d'una controvèrsia i, de vegades, agres crítiques (els seus contemporanis li atribuïen inexactituds, el manteniment de referències de caràcter mític quan parlava de l'origen de viles i ciutats i, fins i tot, alguna invenció), Espinalt

dedica un tractament ampli al "castillo y villa de Guadalest y al lugar de Benimantell", mentre que els comentaris sobre Beniardà, Benifato i Confrides són abordats amb gran celeritat al final de la descripció de Benimantell⁴². En tots els casos, segueix un esquema idèntic: localització geogràfica del poble, nombre d'habitants, si tenen parròquia i amb quina advocació, qui és el senyor territorial –els marquesos d'Ariza, en aquest cas– els recursos econòmics que proporcionava el terme i aquells elements o circumstàncies que considera singulars.

A Guadalest, que situa "a los tres grados a cinco leguas de la ciudad de Denia, a su Occidente", li adjudica una població de 140 veïns "incluidos los de su arrabal y Masías". Disposa de rector i església dedicada a la Mare de Déu de l'Assumpció i assenyala també l'existència de "dos (?) fuertes castillos" sobre sòlid penyal, "dos aljibes de agua dulce, dos plazas públicas con calles anchas y espaciosas, y extramuros una infinidad de fuentes cuyas aguas muelen algunos molinos harineros, y las más caudalosas son las de Favara y Alarch (Arc)"⁴³. Aquest esment als molins fariners i el que fa Cavanilles al curs del riu Guadalest⁴⁴, són els únics que fan referència en fonts escrites a aquestes construccions hidràuliques encara que, òbviament, aquestes instal·lacions tenien una llarga tradició en la vall ja que, tal com es va encarregar de regular la carta de població d'abril de 1611, formaven part de les regalies pròpies dels titulars del senyoriu de Guadalest.

42.- ESPINALT Y GARCÍA, B.: *Atlante español...*, IX, part II, pàg. 199-201 i 243-246.

43.- *Ibidem*, pàg. 199-200.

44.- "[El río Guadalest] baja desde lo alto de Confrides lamiendo y excavando las raíces de Serrella; serpea por el valle engrosado con gran número de fuentes; mueve varios molinos harineros hasta salir al término de Callosa, y destruyendo sin cesar cerros de yeso llega al río Algar cargado de las tierras que robó en su curso"; CAVANILLES, A. J.: *Observaciones...*, II, p. 201, les cursives son meues.

41.- *Ibidem*.

Espinalt localitza Benimantell “en una escarpada sierra (...), a los diez y seis grados y treinta y nueve minutos de longitud y treinta y ocho grados y cincuenta y un minutos de latitud en medio de las montañas de Itana y Cerrella”⁴⁵. Quantifica en 250 els veïns de la localitat, assistits en l’aspecte religiós per un rector i diversos beneficiats que atenen l’església parroquial sota l’advocació de sant Vicent Màrtir, com també uns recursos econòmics exclusivament agrícoles. Atribueix origen musulmà a la població, encara que després de la conquesta del rei Jaume van establir-s’hi cristians i, en la seua opinió, els vestigis de paraments “de un fuerte castillo que hubo allí denota que fue un lugar de importancia en algún tiempo”. De la resta de poblacions de la vall, tret de l’Abdet que omet sense cap explicació, Bernardo Espinalt anota el comentari següent:

*“También son del Señorío del Marqués de Ariza los Lugares de Beniardá, que tiene ciento treinta y nueve vecinos en una Iglesia parroquial dedicada a san Juan Bautista: Benifato quarenta y dos con Iglesia Parroquial que tiene por titular a San Miguel; y Confrides ochenta y siete que también tiene su Parroquia dedicada a San Josef, todos los cuales están a una legua de Benimantell, y en sus términos se cogen los mismos frutos que en el de este”*⁴⁶

L’abat Antonio José Cavanilles, prestigiós botànic i reputat viatger científic, és qui més detalls proporciona de la vall de Guadalest i de les poblacions que en formen part. Amic de l’acadèmic de la Història Josep Castelló i bon coneixedor del territori valencià, el va recórrer a finals del segle XVIII. A partir d’aquest viatge, redactaria les famoses *Observaciones*, una obra de consulta imprescindible per a obtenir una aproximació cabal a la realitat

45.- ESPINALT Y GARCÍA, B.: *Atlante español...*, IX, part II, p. 243.
46.- *Ibidem*, pàg. 245-246.

física, econòmica, històrica i humana de les terres valencianes a finals d’aquesta esta centúria. La seua profunda formació científica queda plasmada al llarg dels dos toms en què va donar notícia del seu periple, la lectura del qual, a dia d’avui, continua constituint un autèntic plaer per a qualsevol persona a la que li agrada l’estudi del passat.⁴⁷ Ací, el lector interessat hi trobarà moltes dades i reflexions que Cavanilles, un dels nostres il·lustrats més reconeguts, molt preocupat, a més, per això que avui dia es denomina “creixement sostenible” i defensor d’una acció antròpica solidària i respectuosa sempre amb els recursos que proporciona la naturalesa⁴⁸ que no oblidem que són esgotables. Cavanilles va visitar la vall de Guadalest en el transcurs de la que Mateu Bellés denomina “excursió” de l’estiu de 1792, inclosa en la segona campanya del seu viatge per terres valencianes⁴⁹. El seu *diari* de viatge no és excessivament explícit, tot i que detalla que el 12 de juliol de 1792 va iniciar l’ascensió cap al cim de la serra Aitana des de Penàguila, on havia pernoctat després de deixar la Sarga i Benifallim, a través de la senda de la font de la Teula. Va baixar pel Pas de la Rabosa cap a Guadalest, on faria nit, seguint camí cap a Callosa

47.- Sobre Cavanilles vegeu, entre d’altres, DD. AA.: *Antonio José Cavanilles (1745-1804). Segundo centenario de la muerte de un gran botánico*, Real Sociedad Económica de Amigos del País, Valencia, 2004. GONZÁLEZ BUENO, A.: *Antonio José Cavanilles (1745-1804). La pasión por la Ciencia*, Fundación Jorge Juan-Ediciones Doce Calles, Madrid, 2002. ROSELLÓ, V. M^a i MATEU, J. F. (Eds.): *Segundo centenario de las Observaciones del Reyno de Valencia*. Monográfico de Cuadernos de Geografía, núm. 62 (Valencia, 1997). DD. AA.: *Les Observacions de Cavanilles. Dos-cents anys després*, Fundació Bancaixa, València, 1995, 4 volums. PESET REIG, J. L. i PUIG SAMPER, M. A. (Coords.): *Dossier dedicado a la figura de Cavanilles en Asclepio*, núm. 47/1 (1995). DD. AA.: *Cavanilles. Naturalista de la Ilustración, 1745-1804*, Real Jardín Botánico, Madrid, 1983.

48.- Les referències sobre la vall de Guadalest es troben, fonamentalment, en el volum II de les *Observaciones*, entre les pàgines 200 i 203. Per això, no reiteraré cites a peu de pàgina en la resta dels meus comentaris.

49.- MATEU BELLÉS, J. F.: “Cavanilles i l’ofici il·lustrat de viatjar”, en *Les Observacions de Cavanilles...*, pàg. 15-55, fonamentalment pàg. 28-29.

d'en Sarrià el 13 de juliol. Lamentablement desconeixem si va tenir, com passa en altres comarques valencians, informadors que l'ajudaren en la seua tasca.

És proverbial la precisió amb què el botànic il·lustrat traslladava al paper les impressions que li deixaven els paisatges que contemplava i les gents que coneixia. Per això, la informació que proporciona és molt útil, ja que no oblidava cap detall ni deixa de banda cap condicionant, siga del tipus que siga. De la mateixa manera, adverteix que no és fàcil el trànsit pel

“frondoso valle de Guadalest, que con la Baronía de Confrides se prolonga en cuesta rápida hacia levante como tres leguas (...); su mayor anchura apenas llega a media legua, que con dificultad se cruza en hora y media por los cerros y cuevas interpuestas”.

També defineix els límits, les característiques edafològiques del territori i del riu que el solca que “baja desde lo alto de Confrides lamiendo y excavando las raíces de Serrella; serpea por el valle engrosado con gran número de fuentes” i, en última instància, fa notar la seua singularitat climàtica i la incidència que hi tenia en els rendiments agrícoles:

“Aunque es muy corta la extensión del valle, es muy diferente el clima en sus dos extremos. Frío y destemplado en las alturas de Confrides solo sirve para granos; quando en las honduras de Guadalest produce quanto se desea, hasta corpulentos algarrobos y otros vegetales que solamente viven en tierras muy templadas. A pesar de diferencias tan notables todo se cultiva, quando la naturaleza no pone obstáculos insuperables”.

Aquest caràcter extrem del clima imperant en el tancament septentrional de la vall justificava una activitat econòmica que, durant l'edat moderna, va proporcionar interessants beneficis a les localitats que s'hi dedicaren. Es tracta de la recollida i la conservació de la

neu caiguda durant l'hivern en pous i neveres habilitats a l'efecte en les proximitats del cim de la serra d'Aitana amb la finalitat de ser comercialitzada en arribar l'estiu. De totes les obres de referència que he citat, únicament Tomás López, en les *Relaciones geográficas*, al·ludeix a l'aprofitament d'aquests recursos que, a més, estava bastant generalitzat en les poblacions de les muntanyes valencianes⁵⁰; i ho fa quan es refereix a Benifato i Confrides indicant-hi que tenien, respectivament, tres i quatre “casas de nieve”⁵¹.

El comerç de la neu té antecedents molt antics, ja que el producte va ser molt apreciat per grecs i romans i, ja durant l'edat mitjana, pels àrabs. La generalització en la península Ibèrica va tenir lloc a partir del segle XVI i el consum va augmentar notablement durant les centúries posteriors de l'edat moderna, sobretot, en el vessant mediterrani on, la calor estival i la creença en les bondats terapèutiques de refrescos i llimonades davant l'assot de les febres tercianes, la convertiren en un producte molt popular⁵². En l'actualitat encara poden contemplar-se –tot i que en un estat de conservació deficient– alguns pous o geleres en la serra d'Aitana, en el terme municipal de Confrides. Presenten forma cilíndrica amb un diàmetre que pot oscil·lar entre els quatre i cinc metres i una profunditat propera als cinc

50.- MALLOL FERRÁNDIZ, J.: *Alicante y el comercio de la nieve en la edad moderna*, Ajuntament de València, València, 1988. CRUZ OROZCO, J. i SEGURA MARTÍ, J. M.: *El comercio de la nieve. La red de pozos de nieve en las tierras valencianas*, Generalitat Valenciana, València, 1996. DANTÍ, J., CANTARELL, C. i CORNELLAS, P.: *Pous de glaç al Vallès Oriental*, Consell Comarcal del Vallès Oriental-Museu de Granollers, Granollers, 2007.

51.- *Relaciones geográficas...*, I, pàg. 53 i 54.

52.- CAPEL, H.: “El comercio de la nieve y los pozos de sierra Española”, *Estudios Geográficos*, núm. 10 (1968), pàg. 123-174. Sobre l'hipotètic valor terapèutic del gel per a fer front a les febres tercianes, tan habituals durant els estius, vegeu ALBEROLA ROMÁ, A. i BERNABÉ GIL, D.: «Tercianas y calenturas en tierras meridionales valencianas: una aproximación a la realidad médica y social del siglo XVIII», en *Revista de Historia Moderna*, núm. 17 (1998-1999), pàg. 95-112.

metres. El fons i les parets estan protegits per fileres de pedres, al seu moment perfectament aparellades, que complien la funció d'evitar enderrocs i permetre una bona conservació de la neu acumulada durant l'hivern. Aquesta neu era recollida en primera instància per quadrilles d'homes que, amb pales i aixades, la introduïen en sàrries per a després traslladar-la fins als pous on la guardaven. Amb la finalitat que es conservara adequadament fins a l'època estival, els pous renien recoberts el fons i les parets amb matorrals i branques. Quan arribava l'estiu, el gel estava llest per a proveir les localitats que ho sol·licitaren o que tingueren establerta alguna relació contractual –normalment un arrendament– que els garantirà el transport i subministrament, tal com succeïa, per exemple, des del segle XVII amb la ciutat d'Alacant. Tres arrendataris eren els encarregats de proveir a la ciutat que, per torn, pujaven amb carro als cims de la serra d'Aitana amb la finalitat de recollir “la neu que haurà menester la ciutat d'Alacant i els seus contorns”⁵³. Aquesta podia conservar-se en els pous durant sis o vuit anys i per a poder-la transportar es picava i tallava en blocs que s'embolicaven amb mantes i sacs i es cobrien amb palla per a evitar que es derretiren. Quan els carregaments arribaven a la ciutat, el *nevater* o repartidor de la neu s'encarregava de verificar que responien a la comanda i, a continuació, en feia la distribució. Aquesta activitat econòmica va mantenir el seu vigor fins que la indústria frigorífica va començar a desenvolupar-se en el segle XIX; a partir d'aquests moments va començar el declivi i l'enfonsament definitiu es va produir amb la instal·lació generalitzada de fàbriques de gel.

53.- “Capitols ab los quals han de portar la neu a la ciutat d'Alacant de la serra de Aitana i de la Torre de les Maçanes i de a-on convinga”, Arxiu de la marquesa del Bosch, Protocols notarials de Francesc Joan Bernabeu, any 1654. ff. 118-119.

Pel que fa a la “población y frutos” de la vall de Guadalest, les dades proporcionades per Cavanilles tenen la pretensió de ser exhaustives, tot i que cal fer algunes matisacions, sobretot pel que fa a les xifres relatives al total d'habitants. Sens dubte, durant el segle XVIII la població valenciana va experimentar un “brillant” creixement que la va conduir d'uns més que probables 426.000 habitants existents en els anys vint de la centúria fins als 865.000 de la última dècada. Això és l'equivalent a un increment secular del 103% i una taxa acumulativa propera al 9 per mil⁵⁴. Hi ha consens entre els historiadors de la demografia a l'hora de assenyalar que, en termes generals, el còmput oferit per l'abat il·lustrat per a les darreries del segle XVIII peca per excés. Un excés que s'aproxima a la desmesura si considerem el càlcul que aporta Pascual Madoz per a mitjan del segle XIX⁵⁵. Cavanilles quantifica en 650 les famílies que vivien en la vall a mitjan dels anys noranta del segle il·lustrat; és a dir, uns 2.600 habitants aplicant el coeficient 4, que distribuïa de la manera següent entre les diferents localitats:

CONFRIDES	110 veïns / 440 habitants
L'ABDET	30 veïns / 120 habitants
BENIFATO	80 veïns / 320 habitants
BENIARDÁ	150 veïns / 600 habitants
BENIMANTELL	180 veïns / 720 habitants
GUADALEST	100 veïns / 400 habitants

54.- PÉREZ GARCÍA, J. M.: “La demografia valenciana del segle XVIII”, en ARDIT LUCAS, M. (Coord.): *L'època borbònica fins a la crisi de l'Antic Règim*, volum IV de la *Història del País Valencià*, Edicions 62, Barcelona, 1990, pàg. 19-33.

55.- PÉREZ GARCÍA, J. M. i ARDIT LUCAS, M.: “Bases del creixement de la població valenciana en la edad moderna”, en *Estudis sobre la població del País Valencià*, Edicions Alfons el Magnànim (IVEI)-Institut d'Estudis “Juan Gil-Albert”-Seminari d'Estudis sobre la població del País Valencià, València, 1988, vol. I, pàg. 199-228.

No obstant això, disposem de dades contemporànies susceptibles de ser comparades amb aquesta facilitades por Josep Castelló, per a l'any 1783, i Bernardo Espinalt, per a 1786, en les seues obres corresponents. La informació que proporciona el primer i, amb l'horitzó d'una dècada respecte de les de Cavanilles, semblen més pròxims a la realitat del segle i molt més en sintonia amb les xifres globals que ofereix el posterior i molt ben valorat pels experts cens de Floridablanca (1787)⁵⁶. Espinalt discrepa amb Castelló clarament en el nombre de veïns atribuït a Guadalest i a Confrides. En el primer cas, els incrementa en 55 adduint que inclou a “los de su arrabal y masías” i, pel que fa a Confrides, li n'assigna 87 (dotze més que Castelló) encara que ignora els corresponents a l'Abdet. Tanmateix, les dues discrepàncies són suficients perquè les xifres globals de la vall siguen quasi idèntiques a les de Cavanilles. Per a la resta de poblacions, i encara que les diferències són més ajustades, Espinalt sempre les ofereix a l'alça i crida l'atenció el fet que Benimantell fóra per als dos el lloc més poblat de la vall (230/250 veïns) i que deu anys més tard Cavanilles, tot i mantenir-li la primacia poblacional, anote una minva substancial quan la resta creix o, almenys, retrocedeix molt poc, com seria el cas del Castell de Guadalest.

LOCALITAT	1783 (veïns/hab.)	1786 (veïns/hab.)	1794 (veïns/hab.)
Guadalest	95/340 ¹	140/560	100/400
Benimantell	230/920	250/1000	180/720
Beniardà	140/560	139/556	150/600
Benifato	44/176	42/168	80/320
Confrides	75/300	87/348	110/440
L'Abdet	17/68	--/--	30/120
TOTAL VALL	596/2.384	658/2.632	650/2.600

Població de la vall de Guadalest en 1783, 1786 i 1794.

Fonts: 1783 (Castelló, J.: *Descripción geográfica...*), 1786 (Espinalt, B.: *Atlante español...*), 1794 (Cavanilles, A. J.: *Observaciones sobre la Historia natural...*).
Elaboració pròpia. Claus: Vs=veïns; hab.=habitants (aplicant-hi el coeficient 4).

¹= Als 80 veïns que adjudica Castelló a Guadalest, se li n'han sumat els 15 del caseriu de Gines, considerat com a annex de la vila.

56.- Respecte de la utilitat i validesa de les xifres de Castelló vgeu VALLÉS, I.: “L'estimació de la població valenciana segons el manuscrit de Joseph Joaquim Castelló (1783)”, en *Estudis sobre la població del País Valencià*, vol. I, pàg. 113-135.

Els comentaris que efectua Cavanilles respecte del paisatge agrari no difereixen quant als de Tomás López, Josep Castelló o Bernat Espinalt; com a molt són més precisos i, sobretot, posen de manifest l'ull crític del científic i la preocupació "utilitarista" de l'il·lustrat. Malgrat els accidents del terreny i el domini del secà, assenyala que gràcies a les nombroses fonts existents en totes les localitats es poden regar uns 300 jornals d'horta, tot i que lamenta que el desigual repartiment de la terra provoque que la majoria de la població depenga del jornalerisme per a subsistir. Terra de senyoriu, aleshores en mans dels marquesos d'Ariza, Cavanilles denuncia que a Guadalest vivien

"algunos hacendados que poseen lo más pingüe del término, quedando la demás familias en la triste situación de jornaleros. Igual suerte padecen gran número de los de Benimantell y Beniardá, pueblos separados por un cuarto de legua y situados a la derecha del río, el último sobre una loma de gracioso aspecto y Benimantell en una cuesta rápida"

Quant a la producció agrària de la vall en conjunt, el domini del cereal és evident i el rendiment anual s'avalua en 3.550 cafissos. El blat, amb 1.650 cafissos, constituïa la collita principal seguida de les de dacsa (850), civada (420) i "altres grans", probablement cereal de baixa qualitat (630). Entre els llegums, destacaven els cigrons i els fesols, amb unes produccions anuals de 100 i 60 arroves respectivament, mentre que ametlers, garrofers i moreres proporcionaven 2.000, 45.000 i 2.200 arroves d'ametla pelada, garrofes i fullam amb què alimentar cucs de seda. Les oliveres rendien 1.500 arroves d'oli i, de figues, se'n collien altres 3.000. No podem determinar a ciència certa quina quantitat podien representar a l'any les produccions de cànem, hortalissa

i fruita. Imbuït de l'utilitarisme que impregna el segle, Cavanilles no estalvia consells als agricultors perquè aconseguisquen millorar les collites d'olives i garrofes quan constata que en aquestes espècies

"no corresponde el fruto a su corpulencia y lozanía, porque ni se podan como corresponde ni los algarrobos tienen suficiente número de machos. Debieran corregirse estos defectos, nacidos sin duda de la ignorancia o despreocupación, perpetuada de padres a hijos".

Dedica una atenció especial al conreu del raïm, que generava anualment 15.000 cànters de vi i 16.000 arroves de pansa, les plantacions del qual en els vessants de les muntanyes li causaren indissimulada admiració. Per això, no estalvia elogis al treball desplegat des de temps immemorial pels llauradors de la vall de Guadalest per a aconseguir dominar els obstacles, en ocasions insuperables, que la naturalesa va posar al seu pas.

"habíalos al parecer tales en las questas rápidas y descarnadas de Serrella, pero los del valle han hecho ver su industria y aplicación reduciendolas a cultivo casi hasta la cresta. No pueden subir por allí caballerías, pero trepan aquellos naturales para cultivar un viñedo inmenso, que les produce mucha pasa. (...) ¡Qué deleite causa ver un suelo, reputado estéril, reducido a cultivo y cubierto de viñas, que en graderías baxan por espacio de dos horas!. Estas son conquistas útiles y monumentos públicos de la industria y aplicación".

I darrere aquests elogis ofereix una última recomanació als tenaços llauradors de la vall de Guadalest amb la finalitat que protegiren convenientment els seus conreus dels vents, forts i freds, que assotaven els vessants i els cims on s'assentaven els ceps i les oliveres. El consell era senzill: que "guarneciesen los ribazos con almeces y álamos negros,

aprovechando sus varas para horcas y garrotes”, tal com feien els naturals de Cofrentes. Cavanilles assegurava que “esta industria en nada perjudica a las producciones del campo” i que seria una llàstima que fos ignorada per “hombres tan aplicados y laboriosos”.

Serveixen aquestes paraules referides a la tenacitat amb què els habitants d’aquestes terres feien front a les dificultats per a concloure aquestes pàgines escrites per tal de commemorar la carta de població que el mes d’abril de 1611 va contribuir a repoblar els llocs que, de manera forçada, van haver d’abandonar els seus habitants com a conseqüència, una vegada més, de conductes intolerants que la Història i els historiadors hem de recordar perquè no es tornen a produir.

parts que
justicia
desarrollo
ordenar

7.3

El marquesado de Guadalest

Ilmo Sr. D. Jean-Christophe Orticoni Marques de Massa

La idea de una investigación acerca de la Casa Marquesal de Guadalest surgió en el lejano 1984 cuando encontré en la biblioteca familiar de Córcega un viejo relato del larguísimo pleito en el que varios descendientes de Cristóbal Colón se enfrentaron por la posesión del mayorazgo nobiliario instituido por el descubridor del Nuevo Mundo. Los principales protagonistas de esta disputa fueron Doña Francisca Colón y Pravia, hermana del tercer duque de Veragua y cuarto almirante de las Indias muerto sin descendencia y mujer de un miembro de mi familia, el licenciado Don Diego de Ortigón, a la sazón Oidor de la Real Audiencia de Quito; Don Álvaro de Portugal, conde de Gelves, biznieto de Cristóbal Colón; y Don Cristóbal de Cardona y Colón, heredero del marquesado de Guadalest, también biznieto del gran marino y único beneficiario del testamento del difunto cuarto almirante de las Indias, Don Diego Colón y Pravia, su primo hermano. Al margen del pleito quise averiguar datos sobre los prestigiosos linajes nobiliarios que mezclaron su sangre con la del descubridor del Nuevo Mundo y me interesé de inmediato por la Casa de Cardona, de la cual fue bastante fácil encontrar los datos tanto en los diccionario heráldicos de España como en los de Sicilia, reino donde los Cardona ostentaron inmensos feudos y deslumbrante posición. Puse entonces manos a la obra, pero paulatinamente fui abandonando la investigación, desviada mi atención hacia otros campos temáticos, especialmente la redacción del Armorial del Reino de Córcega, que vio la luz en el año 1992.

Desde el año 1989 empecé a veranear en la Costa Blanca española junto a mi familia y fue en este momento cuando descubrí el Castell de Guadalest y decidí volver a estudiar la historia de quienes vivieron en este lugar, convirtiéndolo en cabeza de un importante estado feudal cuyos límites se extendían por la costa hasta Ondara, frontera con el ducado de Denia –feudo que perteneció sucesivamente a una rama de la Casa Real de Aragón y a la célebre dinastía de los Borja- por la montaña de Aitana y a través de sus valles de Seta con el ducado de Segorbe –feudo perteneciente a otra rama de la Casa Real de Aragón, descendiente del infante Don Enrique, conde de Ampurias. En los tiempos de máximo esplendor de la Casa de los señores de Guadalest su gran título era: *Marqués de Guadalest, señor de las villas y baronías de Gorga, Bechí, Ondara, Ribarroja, Valles de Seta y Travadell, baronía de Confrides, de la villa y baronía de Castelnovo*, al que quedaría vinculado hereditariamente el Almirantazgo de la Corona de Aragón después de la extinción de la rama primogénita de la Casa de Cardona, los duques de Cardona.

El Castell de Guadalest, inicialmente lugar de moriscos, perteneció desde 1249 a 1335 a la familia Sarriá, linaje nobiliario catalán cuyo representante más ilustre fue el almirante Bernat de Sarriá, Gran Almirante del Reino de Aragón y Portantveus de Gobernador en el Reino de Valencia. Casado con Doña Isabel de Cabrera no tuvo hijos, con lo cual después de su muerte sus dominios valencianos, incluyendo el señorío de Guadalest, fueron legados al infante de Aragón, Don Pedro, conde de Ribagorza, hijo del rey Don Jaime II y padre del primer conde de Denia. Poco tiempo después, hallándose el rey de Aragón Don Pedro IV en su palacio real de Barcelona, en 8 de mayo de 1343, vendió a los nobles Nicolás de Joinville y su mujer Margarita de

Lauria, condesa de Terranova, perpetuamente en franco alodio, el castillo y villa de Guadalest con sus alquerías y masadas, con sus términos y jurisdicción a dicho castillo y villa pertenecientes y con la jurisdicción civil y criminal, mero y mixto imperio, por precio de seis mil libras barcelonesas. Esta venta fue hecha con pacto de poder recobrar, devuelto por el monarca, el precio de la enajenación y en virtud de él, don Pedro, previo abono del precio entró nuevamente en posesión de Guadalest en el mes de enero de 1349.

Pero vale la pena que nos paremos un momento sobre las vidas de aquellos efímeros señores de Guadalest. El caballero Nicolás de Joinville, vástago del antiquísimo linaje de los señores de Joinville en la Champagne, ostentó también el título de conde de Alcoy. Su mujer, Doña Margarita, que era hija del noble calabrés Roger de Lauria, almirante de los Reinos de Aragón, Valencia y Sicilia, príncipe de Djerba y Querquenna, y de su segunda mujer Doña Saurina de Entenza, se hallaba también en posesión de los señoríos de los valles de Seta, Alcoy, Altea, Calpe y Valles de Travadell. Dicha señora disfrutó poco tiempo de su nuevo castillo ya que falleció dos años después de haberlo comprado. Sus heredades pasaron a su marido, quien al volver a casarse, las perdió a favor del rey de Aragón. Apremiantes necesidades económicas hicieron que el monarca en 18 de julio de 1353, vendiera a Gilaberto de Centelles y a los suyos el castillo y lugares nombrados. Las condiciones de la venta fueron las mismas que las anteriormente otorgadas al matrimonio Joinville Lauria. Este fue el momento en que el señorío de Guadalest fue traspasado a los Duques Reales de Gandía, miembros como ya hemos escrito de la Casa de Aragón, y a través de los cuales pasaría luego a sus descendientes, los Cardona.

La casa de Cardona

La Casa de Cardona, cuyo escudo de armas se lee en campo de gules, cabrió de oro, acompañado de tres cardos del mismo metal, constituye uno de los linajes más antiguos e importantes de la nobleza catalana. Su origen se remonta a los poseedores del castillo de Cardona, los vizcondes de Osona, que florecieron desde la segunda mitad del siglo X. Según Feliu, autor de los Anales de Cataluña, los Cardona existían ya en tiempos del emperador Carlomagno, teniendo del mismo emperador o de su hijo Ludovico Pío uno de los nueve vizcondados que se erigieron en Cataluña en el año 804. Lo que sí es cierto es que en el año 1062 queda documentalmente probada la existencia de la madre del vizconde de Cardona, Ramón Folch I, fallecido el año 1086. Sin embargo, hasta el siglo XII no se utilizó sistemáticamente el nombre de Cardona, siendo más característico el de Folch. Hacia mediados del s. XIV, el vizconde de Cardona se había engrandecido considerablemente, así como también la posición en la corte del rey de Aragón de los Cardona que enlazaban con los demás clanes nobiliarios del más alto rango que eran los Dávalos, los Guevara, los Centelles y los Milá. Tanto es así que en el año 1375, Hugo II de Cardona recibió el título de conde de Cardona. Con Joan Ramón Folch IV de Cardona, que fue una de las figuras más brillantes de su casa, el condado pasó a ser ducado de Cardona en 1492. En aquella época, los Cardona tenían señorío sobre la villa de Cardona, la ciudad de Solsona, treinta villas, veinticinco castillos, cuatro puertos de mar, doscientos setenta y dos lugares y dos mil trescientas casas, y en las Cortes catalanas eran por derecho propio presidentes del estamento noble o militar. Era este duque tataranieta del primer conde de Cardona.

La descendencia del primer conde Hugo se dividió en diversas líneas: Don Juan Ramón Folch de Cardona, segundo conde de Cardona, casó en 1399 con doña Juana de Aragón. De este matrimonio nacieron dos hijos: Don Juan, primogénito, y Don Hugo, segundogénito. Éste dio principio a la familia de Guadalest, como escribiremos, pasando ahora a la línea primogénita.

Don Juan, primogénito y heredero, casó con Doña Juan Jiménez de Arenós, biznieta de Don Pedro, infante de Aragón. Fue sucesor su hijo, Don Juan Ramón, que casó con doña Juana de Urgel y de Aragón, viuda del conde de Urgel y murió en 1486. Dejó dos hijos varones: el primogénito llamado también Don Juan Ramón; el segundogénito, Don Fernando.

Don Juan Ramón, primogénito, casó con Doña Alonsa Enríquez, hija del almirante de Castilla y de su segunda mujer, hermana de la reina de Aragón, madre del rey don Fernando el Católico, que dio a su tío título de duque de Cardona en 12 de diciembre de 1492.

Este dejó larga descendencia. Su sucesor fue Don Fernando Ramón, que casó con Doña Francisca Manríquez, de la que tuvo cuatro hijas. Con el sobre dicho acabó la línea masculina y entró en la pretensión de los estados de Cardona la línea segundogénita masculina de Don Juan Folch de Cardona, de quien, a través de Don Fernando, Don Galcerán, don Miguel y Don Jaime, descendía Don Mauricio Folch de Cardona y Rocabertí, que murió sin sucesión masculina a finales del siglo XVII y sucedió su hermana Doña Isabel Folch de Cardona, que casó con Don José Meca y Cazador, noble del Principado de Cataluña.

De las cuatro hijas del primer duque de Cardona sucedió en los estados paternos la primogénita, que casó con don Alonso de Aragón y Castro, duque de Segorbe, hijo del Infante de Aragón Don Enrique, llamado Fortuna. Este Don Enrique murió en 1562 sin hijos varones. Sucedióle su hija doña Juana de Aragón que casó con Don Diego Fernández de Córdoba. Murió este duque de Cardona y de Segorbe "*jure uxoris*" en 1640, sucedióle su hijo Don Luis, que usaba el apellido "Aragón" y casó con Doña María Sandoval. Sucedió su hija, Doña Catalina de Aragón, que casó con Don Juan Tomás de la Cerda, duque de Alcalá de los Gazules desde 1645 y duque de Medinaceli desde 1671, juntando así en matrimonio la mayor fortuna de España. Desde entonces quedaron unidos para siempre a la Casa Ducal de Medinaceli los ducados de Cardona y Segorbe, recayendo el de Cardona a finales del siglo XX en la vigésima y actual duquesa Dª Casilda Guerrero-Burgos y Fernández de Córdoba que lo es desde 1998.

Don Hugo de Cardona y Aragón, segundogénito de Don Juan Ramón Folch de Cardona, segundo conde de Cardona, heredó a la muerte de su abuelo materno, Alfonso I de Aragón, duque de Gandía, el señorío de Ondara y la huerta de Gandía. Posteriormente recibió de su madre: Calasanz y Sanví en Ribagorza, y las baronías de Guadalest y Confrides en la Marina. En 1497 se casó con Doña Blanca de Navarra, señora propietaria de Caparrosa, hija de Don Juan de Bearn, barón de Beorleguá, y Doña Juan de Navarra, hija esta última de Don Carlos III el Noble, rey de Navarra. Sucedió su hijo Don Juan Folch de Cardona y Navarra, segundo barón de Guadalest, barón de Caparrosa, que casó con Doña María Fajardo, hermana de Don

Pedro Fajardo, conde de Cortegena. De ellos nació Don Alonso Folch de Cardona y Fajardo, tercer barón de Guadalest, que casó con Doña Isabel Ruiz de Lihori y Moncada. A este Don Alonso fue entregado con carácter hereditario el Almirantazgo de la Corona de Aragón al morir sin hijos varones el segundo duque de Cardona. Don Alfonso disfrutó poco de este nuevo nombramiento ya que él sobrevivió un año escaso a su primo el duque. Su mujer Doña Isabel Ruiz de Lihori o Liori le había aportado en dote las baronías de Bechí, Ribarroja y Gorga. Hijos de ambos fueron: Don Sancho de Cardona y Ruiz de Lihori, almirante de la Corona de Aragón y primer marqués de Guadalest; Doña María de Cardona y Ruiz de Lihori, casada con Don Juan Francisco Coloma, barón de Elda; y Don Juan de Cardona y Ruiz de Lihori, autor a través de su casamiento con Doña Luisa de Borja y Llançol de Romaní y Sorel –siendo esta última, sobrina del Papa Alejandro VI, Rodrigo de Borja– de la rama de los señores, luego marqueses de Castelnuovo. Este Don Juan, Señor de Bechí y de Gorga, que llegó a ser comendador de la Orden Militar de Santiago, fue ajusticiado en la plaza de la Seo de Valencia en el mes de febrero de 1577 por haber raptado dos monjas del convento de la Concepción. También por esta causa fue desterrado de Valencia su sobrino, Don Cristóbal de Cardona, primogénito del marquesado de Guadalest. En el año 1543, el emperador Carlos V se sirvió honrar la Casa de los señores de Guadalest con el título de marqués en atención a la antigua nobleza de la Casa de Cardona, el esplendor de cargos y oficios preeminentes desempeñados por la misma al servicio de la Casa Real así como la continuación y calidad de servicios hechos a su Real Persona por Don Sancho de Cardona y Ruiz de Lihori. Este

primer marqués de Guadalest casó en el mes de junio de 1544 con Doña María de Colón y Toledo¹, hija de Don Diego Colón, primer duque de Veragua y almirante de las Indias, y de Doña María Álvarez de Toledo, por lo tanto nieta del descubridor del Nuevo Mundo, Don Cristóbal Colón.

Fue Don Sancho un gran señor en el que se unían todos los tópicos que han perseguido hasta nuestros días a los de su condición. Gastó toda su fortuna en el servicio del emperador y fiestas de sociedad a las que iba acompañado por su esposa o por otras señoras a las que él cortejaba. Tuvo especialmente un romance con una joven de casa noble valenciana, Doña Mariana Ponce, de la que tuvo unos hijos ilegítimos, y ya viejo un galanteo con la cuñada de la anterior, Doña Rafaela de Castellví, lo que ocasionó el furor de su esposo, Don Martín Ponce, Abogado Fiscal de la Ciudad y Reino de Valencia. Endeudado con varios banqueros y prestamistas descendientes de judíos conversos de Cataluña (también conocidos como “chuetas” en las Baleares), tuvo algún problema que otro con el clero por quedarse con el dinero proveniente del diezmo de algunas de sus fincas. Hombre culto, refinado, de gran liberalidad, no soportaba la hipocresía de la burguesía y del clero valencianos ni tampoco las persecuciones que sufrían parte de parte de los familiares del Santo Oficio los de raza morisca.

Se pusieron tan de relieve las discrepancias de Don Sancho con el clero de sus estados que, a pesar de ser uno de los nobles más significados de la Corona de Aragón, fue procesado en 1568 por el Tribunal de la Inquisición a causa de su actitud de franca tolerancia con los moriscos de sus valles de Seta y Travadell, Baronía de Confrides y valles

1.- Sobre este enlace ver Apéndice documental, documento nº 1.

de Guadalest. Con una hábil defensa hecha por él mismo, el marqués pudo demostrar que las supuestas pruebas acumuladas contra él no eran nada más que una sarta de mentiras y calumnias y de este modo salvar su pellejo. Al final se dictó sentencia en 23 de diciembre de 1569, condenándole a oír una misa en presencia de doce testigos teniendo una vela de cera verde en la mano y retirarse en el monasterio de Santo Domingo de la ciudad de Cuenca. También fue condenado a abonar una multa de 2.000 ducados².

Hijo primogénito de Don Sancho de Cardona y de Doña María Colón fue don Cristóbal Folch de Cardona y Colón, Ruiz de Lihori y Toledo. Este segundo marqués de Guadalest, por ser biznieto materno del descubridor de América pleiteó por el mayorazgo instituido por Colón. Desde 1578, en ejecución de las cláusulas del testamento del tercer almirante de las Indias Don Diego Colón y Pravia, muerto sin descendencia, don Cristóbal pasó a asumir los títulos de duque de Veragua y almirante de las Indias propios del mayorazgo colombino. Sin embargo un primo hermano suyo de Sevilla, don Álvaro Colón de Portugal, conde de Gelves, reivindicaba y usaba también el título de duque de Veragua y se hacía llamar almirante por ser hijo de Doña Isabel Colón y Toledo, otra nieta del descubridor de América. La verdad es que al morir Don Luís Colón, segundo duque de Veragua y tercer almirante de las Indias, este Don Álvaro que era alcaide de los Reales Alcázares de Sevilla, reivindicó estos títulos para sí y se los arrogó aun sin que le hubieran sido conferidos, sino, al contrario, discutidos continuamente. El pleito terminó en 1608 con la adjudicación de dichos títulos a Don Nuño Colón de Portugal.

2.- Los detalles del proceso vienen recogidos en la obra de Don Pascual Boronat y Barrachina: *Los moriscos españoles y su expulsión, estudio histórico-crítico*, publicado en Valencia en 1901.

En aquellos años, hacía mucho tiempo que habían fallecido sin hijos Don Cristóbal de Cardona y su hermana Doña María. En el caso de Don Cristóbal es preciso añadir que si él carecía de descendencia legítima, tuvo sin embargo un hijo bastardo, habido de una tal Ana López, Don Cristóbal de Cardona, llamado también a veces Don Cristóbal Colón, que fue gobernador de la ciudad de Elda y apoderado de su primo Don Sancho (*olim* Don Felipe), cuarto marqués de Guadalest. Debido al carácter ilegítimo de su nacimiento, este Don Cristóbal no se encontraba capacitado para heredar los estados paternos³. Así, lógicamente, los Portugal que eran los parientes más cercanos al difunto en la línea Colón, heredaron los títulos unidos al mayorazgo colombino. Debemos añadir que en este pleito nobiliario, había salido también una hermana del difunto Don Diego Colón y Pravia, Doña Francisca Colón y Pravia, casada con el licenciado Don Diego de Ortigón, Oidor de la Real Audiencia de Quito. Los descendientes de este matrimonio, que se apellidaban Colón de Larreátegui, retomaron el pleito por el ducado de Veragua y el almirantazgo de las Indias en el siglo XVIII y consiguieron arrebatar ambos títulos a los descendientes de la rama Colón Portugal, los Fitz James Stuart, duques de Berwick.

Por los estados de Guadalest se iba a pleitear. Don Cristóbal de Cardona y Colón, segundo marqués de Guadalest, casó con Doña Ana Centelles, hija de los condes de Oliva, que murió antes que él y de la que no tuvo hijos. El

3.- Su descendencia se mantuvo hasta la época contemporánea. En esta línea hubo un Don José Cardona y Pertusa, caballero de la Orden de Montesa, partidario de los Borbones en Valencia durante la guerra de Sucesión de España. Consta por el memorial impreso que presentó al rey Don Felipe V, solicitando o el empleo de Baile General del Reino de Valencia, que había obtenido su abuelo, o el título de marqués. Su hermana, Doña Francisca de Cardona, casó con Don José Catala de Valeriola, marqués de Quirra y Nules. Ambos eran hijos de Don Juan de Cardona y Bartolí, Portanteus de Gobernador de Valencia, y de doña Vicenta Pertusa; nietos de Don Cristóbal de Cardona, Baile General del Reino de Valencia, caballero de Montesa, y de Doña Jerónima Bartolí.

7 de noviembre de 1583 fue arcabuceado en la calle de Alboraya. El motivo del asesinato fue, al parecer, una cuestión amorosa. Su pariente el virrey de Valencia, marqués de Aytona, dirigió a contrafuero –se torturó a los autores aunque eran nobles- la investigación judicial contra los culpables, Don Pedro de Castellví y Hieroni Monsoriu, que fueron condenados a la pena de muerte. Sucedió en el marquesado de Guadalest la hermana del finado, Doña María de Cardona y Colón, y en el Almirantazgo de la Corona de Aragón, Don Francisco de Mendoza, segundo marido de ésta (Doña María era viuda en primeras nupcias de un hijo del conde de Fuentes). Esta sucesión a favor de una hembra originó el primer pleito por el marquesado de Guadalest. Nada más entrar Doña María en posesión del estado, su primo hermano Don Felipe –se le bautizó como Felipe de Cardona y Borja pero luego se llamó Sancho Ruiz de Lihori, Folch, Borja y de Cardona-, hijo de Don Juan de Cardona, hermano del primer marqués, y de Doña Luisa de Borja, alegando que se trataba de un mayorazgo nobiliario de rigurosa agnación según las voluntades que había expresado Don Juan Folch de Cardona, almirante de Aragón, en su testamento otorgado en 23 de diciembre de 1479. La Real Audiencia de la ciudad de Valencia falló en el año 1590 a favor de Doña María Folch de Cardona. Sin embargo, al fallecer sin descendencia dicha señora, la sucesión pasó naturalmente a su primo hermano Don Sancho *olim* Don Felipe, lo que ratificó la Real Audiencia en una sentencia del año 1598. El marido de la difunta no quería deshacerse de la dignidad de almirante de Aragón. Al final, el Rey dispuso que Don Sancho Ruiz de Lihori, Folch, Borja y de Cardona (*olim* D. Felipe) desempeñaría el cargo mientras Don Francisco de Mendoza seguiría disfrutando de los honores de almirante con carácter vitalicio.

Don Sancho Ruiz de Lihori, Folch, Borja y de Cardona (*olim* D. Felipe), almirante de la Corona de Aragón, cuarto marqués de Guadalest, conde de Buñol, Comendador del Peso Real de Valencia y de Quintana en la Orden de Alcántara, y de Vinaroz y Benicarló en la de Montesa, desempeñó durante más de diez años la embajada de Su Majestad Católica ante los infantes Alberto e Isabel Clara Eugenia en Flandes. En Bruselas contrajo matrimonio con la princesa Ana de Ligne, hija de Lamoral, príncipe de Ligne y del Sacro Romano Imperio, y de María de Melun, princesa de Epinoy. Pertenece Doña Ana a uno de los linajes más antiguos e ilustres de Flandes que trae su origen de Thierry, barón de Ligne en la provincia belga de Hainaut, en vida entre 1142 y 1176, que según la tradición descendía a su vez de los antiguos condes soberanos de Alsacia. Los Ligne, que recibieron innumerables collares del Toison de Oro, fueron condes de Faulquemberghe desde 1503, condes del Sacro Romano Imperio desde 1545, príncipes de Epinoy desde 1592, príncipes de Ligne y del Sacro Romano Imperio desde el 20 de marzo de 1601, príncipes de Amblise, título de los Países Bajos españoles, desde 1608, grandes de España desde 1643. Por fin, príncipes soberanos de Fagnolles por la gracia de la emperatriz María Teresa de Austria en 1770.

El marqués embajador dejó como hijos a Don Francisco de Cardona y Ligne, que le sucedería en el estado de Guadalest y en el almirantazgo de Aragón, y doña María Felipa de Cardona, casada con don Juan Francisco de Palafox y Doria Blanis, marqués de Ariza en Aragón.

Don Francisco de Cardona y Ligne, quinto marqués de Guadalest, era Baile General de la Ciudad y Reino de Valencia cuando se conmemoró el cuarto centenario de la

conquista. Nacido en Bruselas, contrajo matrimonio en 1631 con Doña Lucrecia de Palafox, dama de la reina Doña Isabel de Borbón. Este matrimonio, en el que siempre hubo problemas, convivía con Doña Ana de Ligne, marquesa viuda de Guadalest, en la casa que los almirantes de Aragón poseían en Valencia en la calle justamente llamada del Almirante. En 1644, para alejarse de sus indomables madre y esposa, Don Francisco solicitó licencia para irse al ejército, lo que consiguió fácilmente del rey Felipe IV. A los pocos días de haberse marchado su hijo, Doña Ana, encontrándose de paso en el Castillo de Guadalest, falleció de repente en este lugar. Restablecida la armonía en el matrimonio, los marqueses se fueron a vivir en la Corte de Madrid donde Don Francisco falleció en 1664. Desde entonces, los Cardona vivieron habitualmente en Madrid, realizando muy corta estancias en sus posesiones valencianas. El difunto dejaba tres hijos: Jaime (futuro arzobispo de Palermo y Sevilla), Felipe (marqués de Guadalest) y Ana María.

Don Felipe de Cardona Borja y Palafox, almirante de Aragón, sexto marqués de Guadalest, falleció en 1672 sin dejar hijo alguno de sus sucesivos enlaces con Doña Elvira de Navarra y con Doña María Patrocinio de Ligne, princesa de Barbançon, su prima. Si los tuvo de una tal Doña Luisa de Sotomayor, su amante, que de vez en cuando durante la minoría de edad de sus hijos, de los que era cuidadora, se tituló "*Marquesa viuda de Guadalest*". Fueron estos hijos legitimados Don Isidro Thomas de Cardona y Don Antonio Folch de Cardona, nacido en 1657⁴.

4.- Fue bautizado en la Iglesia Parroquial de los Santos Juanes de Valencia en 9 de noviembre de 1657. Según Justo Pastor Fuster, (Biblioteca Valenciana de los escritores que florecieron hasta nuestros días, ..., Valencia, 1830), Don Antonio Folch de Cardona sirvió al Rey en clase de capitán de infantería de Galicia y las fronteras de Portugal. El mismo autor dice también que cuando se creía haría su fortuna en la carrera de las armas, sin saber por qué, trocó el estado militar por el del sayal, tomando el hábito de San Francisco en el convento de Valencia.

Este último se crió en el Castillo de Guadalest desde los tres años hasta los trece, abrazó el estado eclesiástico, llegando a la mitra de Valencia. Fue electo por el Sumo Pontífice Inocencio XIII, a propuesta del Rey Don Carlos II, con bula dada en Roma en Santa María la Mayor en 3 de febrero de 1699. En el proceso que se le hace al ser nombrado arzobispo, uno de los testigos dice que es:

*“...hijo natural del Excmo. Sr. Don Francisco Folch de Cardona, marqués de Guadalest, y de una señora de lo más principal de Valencia; y que no fue habido de legítimo matrimonio por el impedimento con que se hallaban, aunque es notorio que es hijo de dicho señor almirante y de dicha señora, y que como tal fue criado y alimentado y reconocido por dicho señor almirante.”*⁵

Este prelado procedente de la religión de San Francisco, que era muy amigo de la reina Doña María Ana de Baviera Neuburg, segunda esposa de Carlos II, tomó posesión el 3 de marzo de 1700. En 1709 marchó a la Corte para asistir a la jura del Príncipe de Asturias Don Luís de Borbón y permaneció en Madrid hasta el año siguiente. Al entrar el archiduque Carlos de Austria en la capital, tomó su partido sin duda por no transigir con los desmanes cometidos en su diócesis por los partidarios de Felipe V y por el Juez de Confiscaciones Don Melchor de Macanaz, al que había excomulgado por atentar contra los bienes de la Iglesia, y marchó con él a Barcelona, donde embarcó para Italia el 27 de septiembre de 1711. Después fue a Viena para desempeñar el cargo de Presidente del Consejo de España. Parece ser que la relación entre el Archiduque ya emperador Carlos y Don Antonio Folch de Cardona, a pesar de los sacrificios que este había hecho a favor de la causa austracista, nunca fue buena, y eso debido a temas

personales del prelado que no eran del agrado del monarca. Don Francisco de Castellví en sus Narraciones Históricas hace luz sobre esta incompatibilidad. Refiriéndose al Arzobispo, dice:

“Tuvo la desgracia que se inclinó a un criado de los mozos de su retrete, que en sus principios fue un criado de Don Manuel de Zamora, Secretario del Arzobispo, y siguiendo la visita de su diócesis pasó por Ontiñente, donde tomó el Secretario a este mozo por criado suyo, que se llamaba Jerónimo Sanz, hijo de un escopetero de la villa. En 1710, se quedó Zamora en Madrid y le recomendó porque no le podía mantener. Pasó agregado a la familia sin sueldo y servía en la cocina. En últimos de 1714, se desgració con el Arzobispo, Tomás Gómez, asturiano, uno de los mozos de su retrete. Entonces entró Jerónimo en este empleo y en poco tiempo se hizo árbitro de la voluntad del Arzobispo, le inclinaba a favorecer a quién él quería y disponía de muchos empleos. Subió este mozo a tanto grado en la estimación del Arzobispo que se descolló en insolencias. Como sabía el Emperador que era muy querido suyo, le desterró, y para mitigarle el sentimiento al Arzobispo, le dio un empleo en Milán y le apartaron de su lado. Lo sintió mucho el Arzobispo y de allí a poco se murió”.

Aconteció aquel triste final el 21 de junio de 1724⁶. Don Antonio Folch de Cardona fue un prelado fastuoso y también un gran letrado que constituyó una importante biblioteca. Cuando en 1710 se pasó al bando del Archiduque le fueron confiscados sus bienes, entre otros sus libros. Sin embargo, al morir Don Antonio, las reclamaciones de los franciscanos de Palencia, destinatarios en parte de la herencia, así como de la heredera de los Cardona y las numerosas deudas dejadas a los libreros, hicieron que sólo una parte de esta biblioteca pudiera pasar a formar parte de los fondos de la Real Librería de Madrid que entonces estaba constituyéndose.

5.- Este proceso se encuentra en Roma, Archivo Secreto Vaticano, Arch. Concist. Processus Consistoriales, vol. 94, f. 247v.

6.- Según Castellví, el Arzobispo falleció el 4 de agosto del mismo año.

El hermano del Arzobispo, Don Isidro Thomas de Cardona y Sotomayor será el último Cardona que ostentará el marquesado de Guadalest. Este séptimo marqués murió joven sin descendencia el 5 de agosto de 1699. Así queda registrado en la parroquia de Guadalest: *"A 11 de Agosto de 1699, misa cantada de Requiem por ánima del Excmo. Sr. Don Thomas de Cardona, almirant de Aragón, marqués de Guadalest"*. Pocos días antes de su muerte, había sido nombrado por el Rey, Capitán General del Reino de Galicia. Falleció antes del día establecido para la toma de posesión. Su muerte daría lugar al segundo pleito por la sucesión de Guadalest, muy complejo esta vez, entre las casas de Ariza y Castelnovo. La rica personalidad del principal protagonista de este pleito, el conde y más tarde príncipe de Cardona, que era Cardona por la línea de varonía, vale la pena que veamos las grandes líneas de su biografía: Don José Folch de Cardona Erill y Borja, hijo de Don Alonso Folch de Cardona, primer marqués de Castelnovo, y de su segunda esposa, Doña María Teresa Roger de Erill, procedente de la casa catalana de los condes de Erill, biznieto de Don Juan de Cardona Ruiz de Lihori que era hermano del primer marqués de Guadalest, nació en Valencia en 1650. Este segundón de la Casa de Cardona⁷ fue menino y gentilhombre de la infanta de España y emperatriz, Doña Margarita de Austria, acompañándola a Alemania. Allí fue alférez, capitán y general de caballería, recibiendo del emperador Leopoldo

7.- Los títulos de marques de Castelnovo y marqués de Pons recayeron en su hermano mayor Don Antonio de Cardona de Borja y Aragón (Valencia 1623, Madrid 1694), que ostentó en la Corte empleos de Gentilhombre de cámara del Príncipe Don Juan José de Austria y Mayordomo del Rey Don Carlos II. También entró a hacer parte del Consejo de Aragón desde 1677 y participó activamente en las Cortes de Zaragoza. Después de la muerte de su esposa la Baronesa de Masalavés, se ordenó sacerdote y dedicó su vida a la escritura. Entre sus obras destacan las comedias tituladas: "Lo mejor es lo mejor" y "El más heroico silencio".

el título de conde del Sacro Romano Imperio. Don Carlos II a su vuelta a España lo hizo Teniente General de la Orden de Montesa. Para la historia valenciana el periodo más destacado de su actividad comienza cuando partidario secreto del Archiduque, y en su calidad de jefe de la Milicia de Montesa, se opuso, según el padre Miñana, al acuerdo adoptado por la nobleza valenciana para defender la capital con las armas ante la amenaza de las tropas del conde de Mahoni. El Archiduque muy agradecido le nombró virrey de Valencia; en 1707 almirante y condestable de Aragón y grande de España; en 1708 mayordomo mayor de la reina Isabel Cristina de Brunswick; le hizo gracia de Consejero de Estado; en 1712 le dio el Toisón de Oro. Con motivo del nacimiento del archiduque Leopoldo en 4 de abril de 1716, el Emperador distinguió a Don José Folch de Cardona elevándole a la dignidad de príncipe del Sacro Romano Imperio, y para sostener esta dignidad vinculó a su posteridad masculina, y en falta de ella a la femenina, la gracia del feudo de Biribittiza, que después de su muerte, acaecida en Viena en el mes de junio de 1729, pasó por gracia particular con el rango principesco a Don Francisco de Silva Folch de Cardona⁸, su sobrino, y por muerte de este a 17 de abril de 1739 sin sucesión masculina, en la única hija que dejó, doña Teresa de Silva Zober y Liechtenstein, casada con Josep Wilhelm I, príncipe de Hohenzollern-Hechingen⁹. Murió esta princesa en el año 1750.

8.- Hijo de Doña Isabel o Elizabeth de Cardona († 1691) y de Don Manuel Antonio de Silva, marqués de Montemayor.

9.- La Casa principesca de Hohenzollern-Hechingen cuya línea de varonía se extinguió en el mes de septiembre de 1869 constituía la rama primogénita católica de la Casa Real de Prusia. Los condes de Hechingen habían alcanzado la dignidad de "Príncipe del Sacro Romano Imperio" en 28 de marzo de 1623 con entrada en el Colegio de Príncipes Electores del Imperio el 30 de junio de 1653. Desde el año 1692 todos los representantes de esta Casa, tanto varones como hembras, tuvieron derecho al tratamiento de "Alteza Serenísima".

Don José Folch de Cardona, príncipe del Sacro Romano Imperio, casó dos veces: la primera con Doña Manuela Pardo de la Casta, que murió en Viena; la segunda con Doña Antiga de Silva y Alagón. Ni de una ni de otra tuvo descendencia, lo que no le impidió luchar por el estado de Guadalest con el que estaba vinculado por rigurosa varonía.

Pero Don Juan Antonio de Palafox Rebolledo, quinto marqués de Ariza, también aspiraba al marquesado de Guadalest. En realidad había entablado primeramente pleito con el sobrino de Don José, Don Vicente Felipe Folch de Cardona, marqués de Castelnovo, por el título honorífico de almirante del Reino de Aragón y lo había ganado *“quedando vinculado dicho título a la Casa señorial de Ariza por virtud de Real Cédula que otorgó don Felipe V en el Buen Retiro a 20 de junio de 1707”*. El de Ariza había arrebatado a los Cardona una dignidad que ellos habían ostentado durante siglos. Ahora seguía por las tierras de Guadalest. En la pendencia de dicho pleito posesorio murió el marqués de Castelnovo sin dejar hijo varón, si sólo tres hembras: doña Josefa Folch de Cardona, casada con Don José Solís, duque de Montellano; Doña Sinfrosa Folch de Cardona; y Doña María Teresa Folch de Cardona, esposa de Don Roger de Erill Vicentello de Leca, conde de Erill. Así pues el marqués de Ariza arrebató primero la dignidad del almirantazgo a Don Vicente Folch de Cardona y después expulsó judicialmente al príncipe Don José de Cardona de la sucesión en el marquesado de Guadalest

El marqués de Ariza, almirante de Aragón, obtuvo sentencia a su favor el 17 de agosto de 1709 y el 1 de diciembre de 1712. En su virtud, su procurador tomó posesión de todos sus estados. El rey Don Felipe V le concedió la

grandeza de España en 1721. Sin embargo, el duque de Montellano, que era marqués de Castelnovo por el derecho de su mujer, siguió con sus reclamaciones; en enero de 1738, gracias a una sentencia de la Audiencia de Valencia, él consiguió el marquesado de Guadalest pero en 1753, ya definitivamente, volvió al marqués de Ariza.

Así quedó instalada la segunda Casa Marquesal de Guadalest.

Apéndice documental:

Carta de Santo Tomás de Villanueva a Doña María Colón y Toledo, marquesa de Guadalest, desde Valladolid a 15 de junio de 1544 (Archivo Casa de Orduña, Cartela 1ª, Lío 3, Fol. 11)

Miguel Juan Mora por autoridad Apostólica Notario público, Escribano Real y público y del ayuntamiento de la Villa de Guadalest en ella residente. Doy fe y verdadero testimonio a los Señores que el presente vieren: Como en el día de oy, fecha del presente, Don Pedro de Orduña, vecino de esta villa y Gobernador de la villa y Estado de Gorga, me exhibió y puso en mis manos una carta del Beato Padre Santo Thomas de Villanueva, arzobispo que fue de Valencia, su fecha en Valladolid a quince de junio del año mil quinientos quarenta y quatro; y me requirió, que por cuanto dicha carta estava muy vieja y polillada en muchas partes y podía suceder más polillas de modeo que no se pudiese leer, le librase testimonio de ella aora que se podía muy bien leer, y estava entero lo escrito. Aceptando el escribano infrascrito su requerimiento doy fe y testimonio que la referida que está escrita en medio pliego de papel folio, reza el texto siguiente:

“Muy Ilustre Señora: Bendito sea Dios que dio a Vuestra Señoría tan bueno y tan honrado señor y marido, y tanto a su contentamiento para servirle. Yo he olgado mucho dello y agradezco mucho a Vuestra Señoría el cuydado de me lo escribir, puesto que la Señora Virreyna me lo avía escrito desde Sevilla. Yo holgaré de hallarme cerca de su Ciudad por visitar a Vuestra Señoría y acordarle que mire mucho que el matrimonio no la atibie de aquel Santo propósito de servir a Nuestro Señor que siempre tuvo doncella. Y pues la puso en estado donde puede aprovechar a muchos con obras y ejemplo, procure de los hacer porque sea dechada de casadas en esa Ciudad en

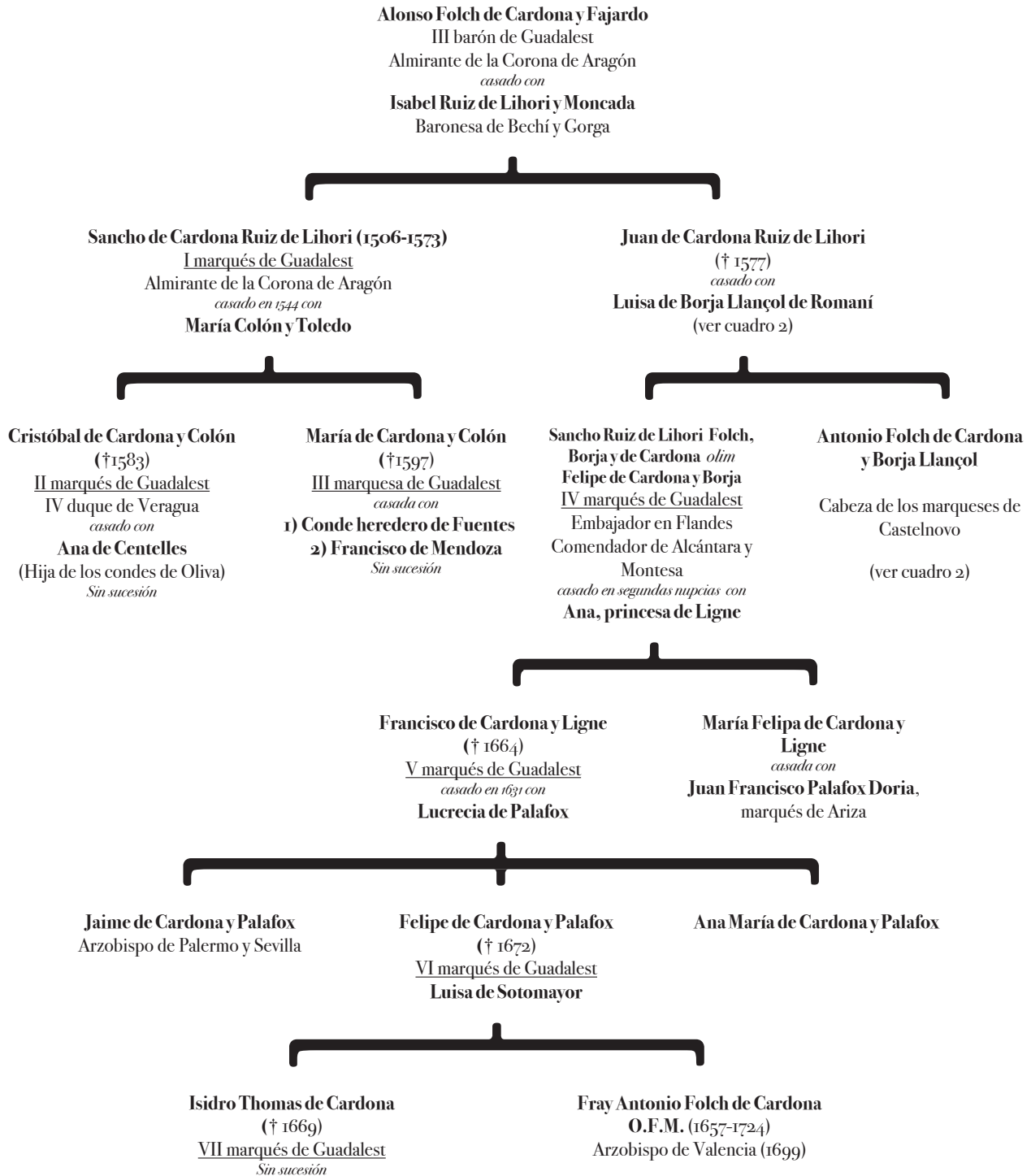
devoción y santidad y honestidad y buena gobernación de su casa, como lo era aub de doncella. En todo esto y en otras muchas virtudes y si Nuestro Señor ordenase que y me halle cerca de su Ciudad, yo procuraré de ir a ver a Vuestra Señoría y entretanto tendré el cuydado que Vuestra Señoría manda encomendar a Nuestro Señor el viaje de la Señora Virreina y que guarde siempre a Vuestra Señoría en Su Santo servicio. A Su Señoría el Señor Almirante y a la Señora Doña Juana dará Vuestra Señoría mis encomiendas.

*De Valladolid a XV de Junio, Capellán de Vuestra Señoría,
Fray Thomas de Villanueva.”*

Al dorso de esta carta se halla la anota siguiente: De Valladolid 1544, de Fray Thomás de Villanueva a XV de Junio. Y el sobrescrito dice también al dorso: A la Muy Ilustre Señora Marquesa de Guadalest en Valencia.

Todo lo qual letra por letra contiene la citada carta que por reliquia venera Don Pedro de Orduña a quien debolví original, y con quien concuerta fielmente este traslado que se contiene en un folio de papel común en el que estampo mi puño y doy fe de ello, requerido por Don Pedro de Orduña, en la Villa Castillo de Guadalest a los veinte días del mes de abril de mil setecientos cincuenta dos años (Firmado y rubricado: Miguel Juan Mora).

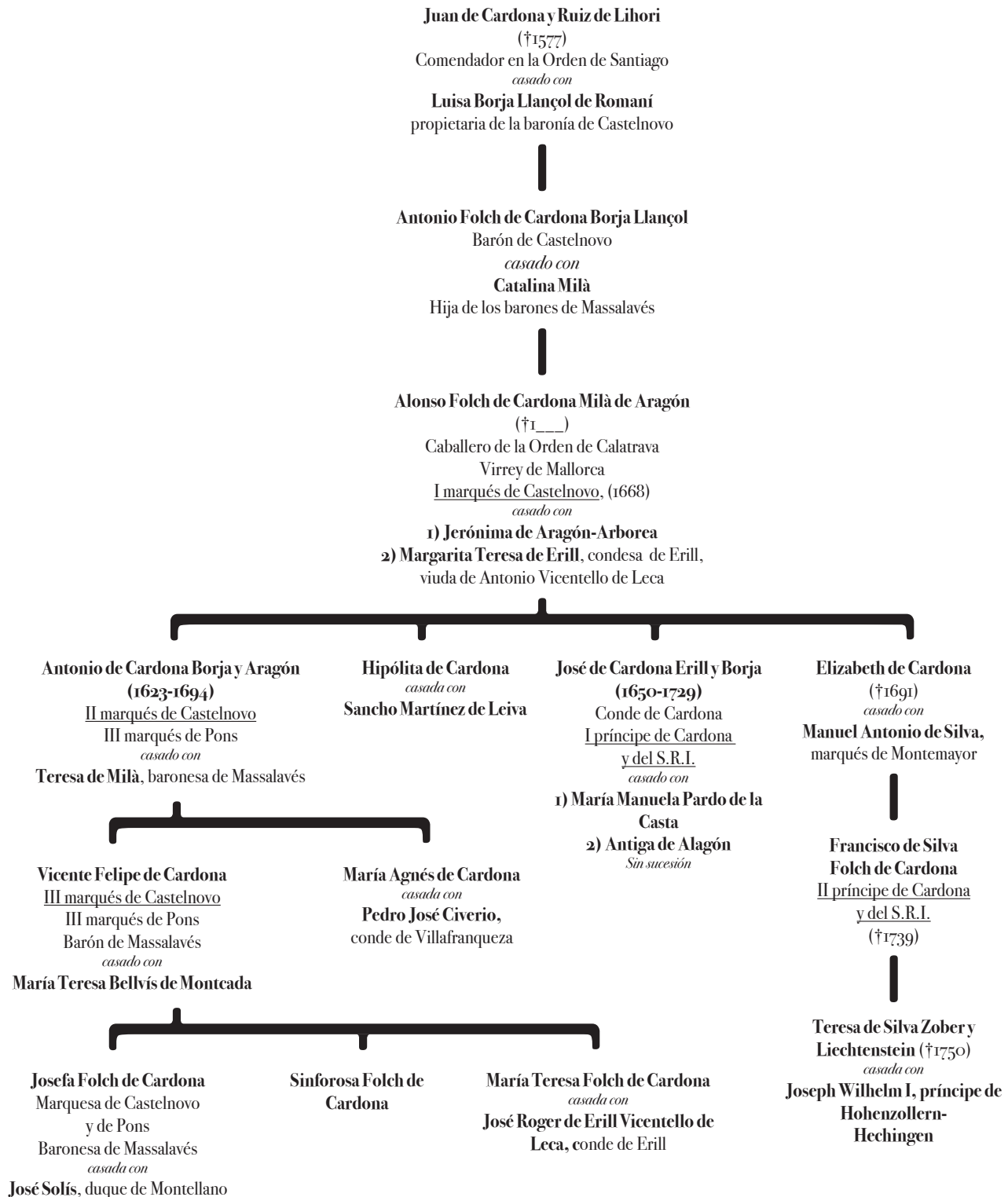
Cardona:
Marqueses de Guadalest.
Almirantes de la Corona de Aragón

Cardona:

Marqueses de castelново.

Príncipes del Sacro Romano Imperio

parts que
justicia
desarrollo
ordenar

7.4

Sobre la unitat peninsular i la política exterior de la monarquia hispànica fins a primeries del segle XVII'

Antonio José de las Moras del Hoyo

Professor de l'IES "Pere Mª Orts i Bosch", Benidorm

Quan començà el segle XVII, les societats de l'occident europeu estan en plena eferescència i, encara que es troben immerses en un món basat en l'explotació feudal de la mà d'obra pagesa, els descobriments geogràfics, la revolució científica i espiritual del segle anterior, i l'imparable ascens del capitalisme comercial, que fornien nous i esperançadors horitzons, mentre les monarquies autoritàries caminen cap a l'absolutisme polític i un agressiu mercantilisme: l'accelerada expansió ultramarina obria grans expectatives de lucre. La riquesa és fora.

En 1611, Espanya vegeta en una forçada *coexistència pacífica*, mitjançant la qual Felip III i el seu *valido* desenvolupen una inútil política internacional de prestigi, la buida *hegemonia dinàstica*, mescla de necessitat i debilitat.

A les golfes de la història, hi queda l'aspiració d'unificar Europa sota la direcció d'un Imperi beneït pel papat, i esvait està ja el fòssil somni medieval de l'espasa i la creu regint l'univers, que tant va seduir Carles V, qui després de la dolorosa pau d'Augsburg (1555) abdica (1556) i deixa a son germà Ferran les regnes de l'imperi i a son fill Felip la monarquia hispànica, apesarat per la constant pressió dels estats nacionals, la permanent amenaça turca i la irreversible ruptura de la cristiandat, menystinguda a conseqüència de l'aldarull luterà contra la corrupció i el poder de l'Església romana.

Encara que la monarquia hispànica no assumeix l'ambició carolina, no desisteix en el tenaç afany de preservar la fe catòlica.

1.- La traducció d'aquest text ha anat a càrrec de Miquel Navarro Manchón.

Felip II defensarà a ultrança la *frontera de la catolicitat*, davant dels protestants i la *frontera de la cristiandat* davant del turc. Però les arrels d'aquests problemes vénen de molt lluny.

En començar el segle XV, les societats europees superaven amb dificultats la profunda crisi del sistema feudal, gestada en el segle anterior i agreujada per les conseqüències que en tots els sentits deixà l'apocalíptica Pesta Negra (1348), en especial les demogràfiques i psíquiques, visibles encara molt de temps després.

La intermitent guerra dels Cent Anys (1337-1453) havia tingut ramificacions ibèriques; una d'aquestes en la guerra civil castellana, on França aporta tropes que donen suport a la rebel·lió nobiliària comandada per Enric, germà bastard del rei, mentre Anglaterra contraresta aquest impuls enviant a Pere el Cruel els seus arquers. La lluita conclou el 1369 amb la mort de Pere i l'entronització d'una nova dinastia reial, els Trastàmara, a la qual pertanyen ambdós Reis Catòlics.

Aferriades rivalitats assolen Navarra, Catalunya i Castella en el segle XV. Joan II d'Aragó i els Reis Catòlics posaran fi a aquest convuls estat de les coses.

Junyit a la terra per dures condicions de vida i treball, el camperol és enquadrat per una Església que no deixa d'emular en riqueses i influències el poder de la monarquia, de la qual és un sòlid pilar. Amb aquestes bases els Reis Catòlics imposen la seua autoritat a la turbulenta noblesa castellana, habituada a sacsejar i espoliar les dèbils monarquies dels Trastàmara precedents. A canvi, blinden el patrimoni material dels privilegiats legalitzant la vinculació dels seus senyorius, nobiliaris i abadals, responsables d'asfixiar l'economia agrària abans de finalitzar el segle XVIII.

Castella en la política interior i Aragó en l'exterior determinaran els destins peninsulars, dislocats per l'esforç de l'epopeia americana i el manteniment de l'estatus europeu.

Per manipular al seu favor les Corts, els Reis Catòlics es van recolzar en el dinamisme de les emergents ciutats, a les quals garantiren prerrogatives i furs, prompte retallats pels odiats corregidors reials i amputats definitivament pel cèsar Carles I i el seu fill Felip II durant el segle XVI: la monarquia absoluta té el camí lliure, encara que l'especificitat de la *polisinòdia hispànica* i els vells furs limiten en part el poder reial.

Amb el suport d'una alta noblesa els rèdits rurals de la qual no basten per a sostenir el seu elevat tren de vida, l'emperador aprofita la derrota comunera per a acabar amb les peculiars llibertats medievals i el nou ideal burgès de llibertat que a poc a poc s'havia forjat en la ciutat, lluny de l'abast de les limitacions del món feudal.

Carles no perdonà mai l'afrontant humiliació que per a ell va suposar l'altiu requeriment de les Corts castellanques quan li negaren la validesa d'un jurament per poders i li exigiren la seua presència en persona per a ser acceptat com a legítim rei de Castella. Tant ell com també la camarilla flamenca que l'acompanya, no van dubtar de retallar les atribucions de les Corts, i minven així la seua autoritat, mentre són obligades a saciar el voraç apetit de la corona.

Per la seua banda, Felip II, per a ressaltar la preeminència de la potestat reial, soscavada per la negativa de Juan de Lanuza, justícia major d'Aragó, a acceptar el trasllat del presoner Antonio Pérez de la presó municipal a la inquisitorial, exempta del compliment de las lleis forals, ordena executar-lo (1591), i donarà

pàbul a la *llegenda negra* que atiarà durant segles un fort sentiment antiespanyol, i que ens acomplexarà en els nostres desplaçaments per Europa, tant en viatges d'estudis com de negocis, fins quasi els nostres dies.

Molt abans, en la baixa Edat Mitjana, el pes de les arrels grecollatines, jueves, cristianes, gòtiques i musulmanes, juntament amb les novetats europees que arribaren a través del transpirinenc camí de sant Jaume, han fet de la Península un ric mosaic de pobles, cultures i creences.

Per legitimar el seu poder, els reis de Castella es proclamen successors de la visigòtica unitat de la Hispania romana: és l'ideal que alena en la Reconquesta, i el que els Reis Catòlics promouen, a cavall de les emergents forces de la modernitat renaixentista i una antiquada societat estamental.

Felip II aconseguirà la unitat peninsular en les Corts de Thomar (1580), però serà Felip III qui tindrà el dubtós honor d'aconseguir la unitat de la fe, amb l'expulsió dels moriscos (1609-14), de la mà de Francisco de Sandoval y Rojas, marquès de Dénia quan és nomenat per Felip II virrei de València per allunyar-lo de la cort, en constatar la perniciosa influència que l'ambició privat exerceix sobre el seu pietós fill i hereu —«temo que me lo gobiernen»—, i, més tard, flamant duc de Lerma en ser ascendit a venal *privado*, i al qual, finalment, després de la seua defenestració, veurem tocat amb el capell cardenalici, tractant d'eludir, emparat en el mantell eclesiàstic, les seues responsabilitats polítiques i personals.

Des del triomf portuguès sobre les tropes castellanques (Aljubarrota, 1385), gràcies a l'eficàcia per part dels portuguesos de les novetats militars introduïdes pels anglesos durant la Guerra dels Cent Anys, s'esvaeix per a Castella la possibilitat d'incorporar Portugal a la seua corona, cosa que debilita la posició d'Aragó.

El matrimoni secret (1469), del jove príncep i hereu d'Aragó, Ferran (1452-1516) amb la també jove germanastra i possible successora d'Enric IV, Isabel (1451-1504), el qual, després de la *Farsa de Àvila* (1465) i la primerenca mort del seu germà Alfons (1468), contravé els acords adoptats amb Enric en la Concòrdia dels Toros de Guisando (1468), però que, de qualsevol manera, és el pròleg de la futura unió de Castella i Aragó.

En 1474, Isabel és proclamada a Segòvia reina de Castella, davant de les aspiracions de Joana *la Beltraneja*, la deslegitimada filla d'Enric IV, sostinguda pel rei de Portugal i part de la noblesa i del clergat castellans i que desemboca en una guerra civil de la qual ix triomfant Isabel, amb la signatura del tractat d'Alçacovas (setembre del 1479), mitjançant el qual Portugal reconeix Isabel com a reina i Castella accepta els límits i la independència portugueses. Ferran havia recollit un poc abans, el gener del 1479, l'herència de son pare Joan II d'Aragó, amb la qual cosa es consuma la unió dinàstica, que no política, dels regnes de Castella i Aragó.

A proposta dels Reis Catòlics i amb suport papal, s'havia fundat en 1478 l'anomenada Inquisició espanyola, que tant farà parlar, a Espanya i fora, durant els segles posteriors.

Pacificats ja els seus regnes, conquereixen el darrer bastió musulmà en la Península, el regne nassarita, residu de l'onada àrab-berber que el 711 va acabar amb el regne visigot, i sobre el qual es va alçar una esplendorosa civilització: Al-Andalus. Isabel i Ferran entren a Granada el gener del 1492, amb la qual cosa s'acompleix definitivament l'anacrònica Reconquesta, el mateix any en què es produeix l'expulsió dels jueus (març) i Cristòfol Colom sorprèn els europeus descobrint el Nou Món (octubre).

Després de morir la reina, i essent regent Ferran a causa de la declarada incapacitat de la seua viuda filla Joana i la minoria d'edat del seu nét Carles, ordena al duc d'Alba situar tropes castellanques a Pamplona (1512), i frustra així l'arribada d'una dinastia francesa a Navarra. El 1515, les Corts reunides a Burgos sancionen la incorporació de Navarra a Castella, salvaguardant, això sí, els seus furs: queda un tortuós camí cap a la unitat peninsular per recórrer, fins que Felip II fou coronat rei de Portugal, després de la mort de l'impulsiu rei Sebastià, ja que era nét de Manuel I l'Afortunat.

Però aquesta unitat és fictícia, purament nominal, basada en la sobirania personal del rei sobre cadascun dels seus regnes, però sense integrar-los en un tot coherent des del punt de vista polític, econòmic i sociocultural. Només caldran els alçaments de 1640 perquè Portugal se separe per sempre del projecte unificador.

Aquesta idea d'unitat peninsular ressurgeix amb un cert halo romàntic durant la Primera República, defensada pels idealistes partidaris de la *República Federal Ibèrica*, invocada igualment per Francesc Macià quan proclama la *República catalana* el matí del 14 d'abril de 1931, de la qual es retractarà molt prompte per a possibilitar així la proclamació aquella mateixa vesprada de la Segona República espanyola.

Per a Castella foren desastrosos els resultats de la política exterior de la monarquia hispànica, elaborada per a protegir els interessos mediterranis de la corona d'Aragó, i que van ajornar de forma indefinida las pretensions de Castella de conquerir el nord d'Àfrica i donar cos a l'esperat *Reino de las Dos Orillas*, mentre que la conquesta i posterior colonització d'Amèrica dispersen en totes les direccions les limitades forces disponibles.

Trencada l'aliança que havia regit entre Castella i França, des que va ascendir al tron el bastard Enric II de Trastàmara (1369), executor del seu germanastre Pere I el Cruel, que, no oblidem, volgué seguir els passos d'Anglaterra quant a prohibir l'exportació de llana crua destinada a l'abastiment de la indústria de draps de Flandes. França es transforma en aquell moment en el major perill per a la geopolítica d'Aragó a Itàlia.

El comerç de llana tindrà des d'aleshores una gran importància per a la hisenda i l'estructura de la societat castellana, ja que prevaldrà la ramaderia ovina per damunt de l'agricultura i la indústria artesana.

Mitjançant una hàbil política matrimonial, que el destí s'encarregaria de desbaratar, els Reis Catòlics s'uniran als enemics de França casant doblement els seus fills Joan i Joana amb Margarita i Felip (1496), fills del emperador Maximilià (1459-1519) i de Maria de Borgonya (1457-82), senyora de Flandes. Dos altres filles seran casades amb Manuel I l'Afortunat, rei de Portugal, primer Isabel (1495), i en morir aquesta, Maria (1500), que serà mare de Manuel, el malaguanyat legatari de tots els regnes peninsulars, i d'Isabel, futura esposa (1526) de Carles I, i mare, al seu torn, de Felip II (1527-1598). La petita, Catalina d'Aragó, es casarà amb Eduard, príncep de Gales, i després amb el seu germà, Enric VIII d'Anglaterra, amb qui tindrà una filla, Maria Tudor (1516-58), reina d'Anglaterra (1553-58) i estèril esposa de Felip II (1554-58).

La xarxa antifrancesa està teixida, però amb fràgils fils que trenen quasi dos segles de continus enfrontaments, fins a l'arribada de la dinastia borbònica a Espanya. A partir de 1700, els nous inquilins del tron redefiniran la política internacional.

D'altra banda, la particular croada dels regnes cristians havia estat instigada per una Església àvida de rendes i poder, fèrriment dirigida pels custodis de l'ortodòxia, i no sempre en connivència amb la política de la monarquia o els particulars interessos de l'aristocràcia.

El fervor religiós, que havia decaïgut un poc amb l'alentiment de la Reconquesta, és reactivat en les últimes dècades del segle xv, per a consolidar el procés d'integració religiosa amb la instauració de la rígida Inquisició i la funesta expulsió dels jueus dels seus regnes (1492), fet que altera l'equilibri intern de Castella, atès que eliminà de l'escena econòmica l'única comunitat hispana que podria haver arreplegat l'empenta del primer capitalisme.

El rigor teològic es gira cap als vençuts musulmans. A causa de la lentitud de las catequètiques conversions voluntàries afavorides pel contemporitzador arquebisbe de Granada, Hernando de Talavera és substituït el 1499 pel militant cardenal Cisneros, confessor de la reina, qui, a partir del 1502, dirigeix l'assimilació dels musulmans granadins, obligant-los a una immediata conversió, sense tenir en compte que las capitulacions signades amb Boabdil els permetien conservar lleis, religió i costums pròpies, cosa que provoca la primera insurrecció de Las Alpujarras: naix el problema morisc.

Carles I (1500-58) esdevé el sobirà més poderós d'Europa quan hereta dels seus avis materns les corones de Castella i Aragó, amb totes les seues pertinences, i dels paterns els dominis dels Habsburg a Àustria i els drets al ceptre imperial inherents, juntament amb les riques i estratègiques possessions de la casa de Borgonya, de què gaudeix des de la majoria de edat (1515).

Nomenat rei de Castella i Aragó (1516), essent malament aconsellat i desconixedor de la problemàtica específica dels seus regnes, es desentén de les seues dificultats, però saqueja les seues arques, més preocupat pels assumptes europeus, en especial ser nomenat emperador com Carles v (1519), i doblegar els desitjos del seu pertinaç adversari, Francesc I, cosa que fa augmentar els recels de França, voltada pels seus dominis.

La Reforma protestant, iniciada en 1517, també pesarà com una llosa sobre les seues decisions i les dels seus successors.

Poc temps després (1526), malgrat el suport dels moriscos als seus senyors durant les Germanies (1519-23), i urgit per continus problemes d'hisenda i la pressió otomana sobre el centre d'Europa, Carles I obté del papat la butlla que l'eximeix d'acomplir els compromisos adquirits per Ferran amb els musulmans valencians, i provaren aquests el dolorós tràngol de la forçada conversió, tot i que mitigada la vigilància del Sant Ofici per una pròrroga de quaranta anys, que, una vegada acabat el Concili de Trento (1545-1553) i convertit en paladí del catolicisme, l'extremat zel de Felip II anul·larà (1566), cosa que provocarà novament la revolta de Las Alpujarras (1568-70), sufocada amb extrema duresa pels terços enviats pel seu mig germà, Joan d'Àustria, i que se salda amb la dispersió dels moriscos granadins, especialment pel regne de Castella.

Persuasió i coacció són les coordenades del regnat de Felip II cap als *cristians nous*. En el seu darrer any de vida (1598), signa la pau amb França a Vervins, però el seu fill Felip III (1598-1621), que delega les seues obligacions en el Duc de Lerma, dóna un gir copernicà a la nostra política internacional,

que passarà del costós conflicte al més barat consens: se signen apressades paus amb Anglaterra (Londres, 1604) i Holanda, l'estèril treva dels Dotze Anys (1609), moviments diplomàtics i militars necessaris per a atendre a la determinada expulsió dels moriscos (1609-1614). Desencertada decisió, ja que es va produir una refeudalització del camp valencià, i faltant una resolució estatal semblant a la presa amb els insurrectes granadins, els endeutats senyors valencians, desitgen ara apoderar-se dels béns dels moriscos, buscant rescabalar-se de les grans pèrdues ocasionades per l'expatriació dels seus vassalls.

Aquestes segones cartes de poblament, la commemoració de les quals motiva aquest volum, endureixen les condicions del colon, i fan inútil la major part de les vegades la repoblació del malparat Regne de València.

Però el centre de gravetat europeu ha basculat de la mar Mediterrània a l'oceà Atlàntic, de les potències terrestres a les marítimes, del catolicisme al protestantisme, de l'exhaust imperi espanyol a les industrials nacions de la mar del Nord. La centúria del sis-cents, el Segle de Ferro, contempla l'horror de les guerres de religió, de les quals la dels Trenta Anys (1618-48) marca el declivi definitiu de la monarquia hispànica: Holanda, França i Anglaterra recolliran el testimoni d'aquella hegemonia.

Una llarguíssima decadència ens espera.

*Aquest llibre fou enllestit en els tallers de
Llinars Impressors
de la Vila Joiosa el 10 d'agost de 2011,
festa del diaca Sant Llorenç*

